

SLAVICA

SLOVACA

ROČNÍK 48 • 2013 **3**

SUPPLEMENTUM

SLAVISTIKA

Kyjevský polemicko-apologetický rukopisný zborník
s liturgiou svätého Petra

Andrej Škoviera

S L A V I C A ORGÁN SLAVISTICKÉHO ÚSTAVU JÁNA STANISLAVA SAV
A SLOVENSKÉHO KOMITÉTU SLAVISTOV
S L O V A C A

Hlavný redaktor: Peter Žeňuch

Redakčná rada:

Desislava Michajlova Atanasova, Mojmír Benža, Václav Čermák,
Mária Dobříková, Ján Doruľa, Júlia Dudášová-Kriššáková,
Adriana Ferencíková, Emil Horák, Martin Hurbanič, Jaromír Krško,
Ján Lukačka, Zuzana Profantová, Imrich Sedlák, Cyril Vasiľ, Peter Žeňuch

Výkonná redaktorka: Katarína Žeňuchová

Technický redaktor: Juraj Molčányi

Adresa vydavateľa a sídlo redakcie:

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava
IČO: 31750940
Slovenský komitét slavistov, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava
IČO: 30842913

Recenzenti:

Prof. PhDr. Júlia Dudášová-Kriššáková, DrSc.

PaedDr. SEODr. Šimon Marinčák, PhD.

**Kyjevský polemicko-apologetický rukopisný zborník
s liturgiou svätého Petra**

Andrej Škoviera

Obsah

1. Úvod.....	3
2. Rukopis Coϕ 104 (105).....	4
Jazyk a písmo.....	4
2.1. Vznik a účel knihy.....	5
2.2. Obsah rukopisu Coϕ 104 (105).....	5
3. Predhovor (polemický úvod k zborníku).....	6
3.1. Postoj k protestantom a ich náuke.....	7
3.2. Postoj autora k Rímskokatolíckej cirkvi.....	8
Otázka epiklézy.....	9
Otázka Filioque.....	10
Absencia negatívnych reakcií voči Rímskokatolíckej cirkvi.....	10
3.3. Postoj k ostatným kresťanom.....	11
Postoj ku „Grékom“.....	11
3.4. Prostredie a okolnosti vzniku knihy.....	12
3.5. Autor a jeho cirkevná príslušnosť.....	14
4. Liturgia svätého Petra.....	15
4.1. Liturgia svätého Petra – vznik a účel.....	16
4.2. Skupiny textov liturgie svätého Petra.....	17
4.3. Do akého obradu patrí liturgia svätého Petra.....	18
4.4. Slovanské rukopisy.....	19
Sinajský rukopis (Sinaj 5/N).....	20
Pogodinský rukopis (Πor. 298).....	20
Chilandarský rukopis (Chil 332).....	21
4.5. Liturgia svätého Petra v kyjevskom rukopise Coϕ 104 (105).....	21
Štruktúra liturgie svätého Petra v rukopise Coϕ 104 (105).....	22
4.6. Vzťahy medzi slovanskými rukopismi Chil 332 – Coϕ 104 (105) – Πor. 298.....	24
Liturgia svätého Petra a liturgia svätého Jakuba.....	26
4.7. Cyrilo-metodská misia a liturgia svätého Petra.....	27
5. Záver.....	28
6. Editorské poznámky.....	29
7. Text Coϕ 104 (105).....	31
7.1. Listy 1 ^a -5 ^a	31
7.2. Listy 129 ^b -133 ^a	42
8. The Kievan Polemical-Apologetical Manuscript Miscellany Containing the Liturgy of St. Peter.....	51
9. Bibliografia.....	53

1. Úvod

Predmetom publikovanej monografie je rukopis Соф 104 (105) Národnej knižnice Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve, ktorý pôvodne patril do knižnice tzv. Sofijského soboru (chrámu Svätej Múdrosti). Je zaujímavý tým, že obsahuje cirkevnoslovanský text liturgie svätého Petra. S informáciou o rukopise sme sa stretli pri písaní dizertačnej práce o svätých sedmopočetníkoch.¹ Pri riešení otázok liturgického charakteru spojených s pôsobením byzantsko-slovanskej misie na našom území a jej pokračovaním u južných Slovanov sme boli konfrontovaní aj s otázkou liturgie svätého Petra a jej hypotetického použitia na Veľkej Morave. O texte tejto liturgie v rukopise Соф 104 (105) sa ako prvý zmieňuje František Václav Mareš; na základe jeho informácií sa nám k rukopisu podarilo dostať počas cesty do Kyjeva v r. 2009. Vďaka láskavosti pracovníkov Inštitútu rukopisov národnej knižnice sme ho mohli študovať a vyhotoviť si digitálne fotografie niektorých jeho listov. Z nich sme potom text prepísali a pripravili na publikovanie; súhlas s publikovaním snímok sme nezískali. Pri štúdiu rukopisu nás zaujal kontext, v ktorom je liturgia svätého Petra uvedená. Je poslednou kapitolou polemicko-apologetického zborníka venovaného otázke eucharistie. Okrem spomínanej liturgie svätého Petra obsahuje aj liturgiu svätého Jakuba, viaceré liturgické výklady a modlitby. Osobitne nás zaujal predhovor, ktorý vysvetľuje cieľ zostavenia knihy, výber jednotlivých kapitol a takisto je zaujímavý svojimi ekleziologickými postojmi. Preto sme sa rozhodli uverejniť okrem textu liturgie svätého Petra aj predhovor, keďže poukazuje na vzťahy medzi byzantskými a latinskými kresťanmi v 16. a 17. storočí v prostredí poľsko-litovského štátu.

Okrem toho, že liturgia svätého Petra je veľmi zaujímavým javom v prostredí byzantskej liturgickej tradície, je významná aj vo vzťahu k otázke obradu používaného cyrilo-methodskou misiou. Často sa aj v odbornej sfére opakujú tvrdenia, že svätí Cyril a Metod preložili a slúžili liturgiu svätého Petra, ba dokonca niektorí na základe tejto hypotézy tvrdia, že prijali latinský obrad a pod. Preto sme za potrebné považovali skúmať aj otázku, do akého obradu patrí liturgia svätého Petra. Rovnako sme sa zaoberali aj tým, či predmetný rukopis môže mať nejaký vzťah k prekladateľskej tvorbe byzantsko-slovanskej misie na našom území. Keďže F. V. Mareš už rukopis podrobne analyzoval z viacerých aspektov, v mnohých našich konštatovaniach vychádzame z jeho výskumov, ktorých závery publikoval v niekoľkých štúdiách.

¹ Andrej ŠKOVIERA: Svätí slovanskí sedmopočetníci. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2010.

2. Rukopis Соф 104 (105)

Rukopis Соф 104 (105) pôvodne patril do knižnice tzv. Sofijského soboru v Kyjeve (teda chrámu Svätej Múdrosti – prvého katedrálneho chrámu Kyjevskej metropolie). Dnes je uložený v Národnej knižnici Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve, v Inštitúte rukopisov, собрание библиотеки Киево-Софийского собора (Фонд: № 312), pod signatúrou Соф 104 (105). Číslo v zátvorke označuje staré číslovanie, asi ešte z knižnice Sofijského chrámu, hoci pôvodné číslovanie bolo iné; podľa pôvodného číslovania mal rukopis (a to ešte aj v 19. storočí) číslo 21 – na doske väzby zvnútra je „№ 21“.

Je písaný na papieri, má 133 popísaných listov (za nimi nasledujú ešte 4 nepopísané listy), titulný list chýba. Papier má rozmery 31 x 20 cm, pisár nechával dosť veľké okraje, text zaberá plochu 23-24 cm x 14 cm a je písaný v jednom stĺpci, na viacerých miestach sú na okrajoch poznámky, korektúry a marginálne zápisy. Písaný je čiernym (tmavým) a červeným atramentom. Kniha je viazaná v koži, na prebale knihy vzadu sú rôzne zápisy (budia dojem, že si niekto takto precvičoval písanie, nedávajú žiaden zmysel.) Na prvom a poslednom liste je fialová oválna pečiatka „БИБЛИОТЕКА Киево-Софийского Собора“, na prvom liste aj so signatúrou № 105.

N. I. Petrov v svojom katalógu rukopisov uvádza: „Рукопись XVII в., в листъ, на 132 листахъ, безъ заглавнаго листа, заключающая толкованіе на божественную литургію, съ записью на первомъ листѣ о принадлежности ея монастырю Киево-Софійскому. Рукопись направлена противъ Цвингліанъ, Лютеранъ и Папистовъ и заключаетъ въ себѣ извлеченія изъ Нила Кавасила, Максима мниха, Германа архіепископа... Августина Иппонскаго и изъ литургіи Іакова брата Божія и св. Апостола Петра. Въ каталогѣ 1803 года это толкованіе приписывается «нѣкоторому Василию».“² Petrovom spomínaný katalóg z roku 1803 sa nachádza v tej istej zbierke pod signatúrou Соф 6 (610). Ide o rukopisný katalóg rukopisov z rôznych knižníc. V 8. časti – „Kyjevsko-sofijská katedrálna knižnica“ – na liste 391^b (resp. na liste 30^b časti 6) je pod č. 21 uvedené: „Толкованіе на божественную литургію нѣкотораго Василия.“ Nič iné tam o knihe uvedené nie je. Tento údaj čerpal zostavovateľ rukopisného katalógu azda z titulného listu, ktorý sa však už nezachoval.

Jazyk a písmo

Rukopis je písaný cyrilskou polounciálou jednotného zvlhľadu. Text bol neskôr korigovaný červeným atramentom (možno aj samotným pisárom) a doplnený poznámkami (tmavým atramentom). Tie boli písané asi iným pisárom, čo však možno dedukovať skôr na základe obsahu, než rukopisu, keďže tieto poznámky sú napísané veľmi malým a ťažko čitateľným písmom. Jazykom pamiatky je cirkevná slovančina ruskej redakcie s vplyvom stredobullharskej redakcie cirkevnej slovančiny s dvojjerovým pravopisom. K jazyku pamiatky ešte poznamenávame, že v niektorých prípadoch zachováva nevokalizované jery v silných pozíciách, niekedy dokonca aj s prízvukom, pričom ortografia jednotlivých slov variuje neraz aj v rozpätí niekoľkých riadkov (жрѣтѣа / жрѣтѣѧ / жерѣтѣа – list 1^b). O starobylosti predlohy/predlôh, z ktorých jednotlivé texty odpisoval, svedčí aj to, že na mnohých miestach namiesto ѡ/ѧ používa nosovku – „Глѣва ѡцѣ ѡ инѣ ѡ стомѣ дѣѧ“. V predhovore, ktorý je dielom zostavovateľa, sa nosovky nevyskytujú. Na niektorých miestach je text výrazne korigovaný a doplnený poznámkami na boku a dole. Najvýraznejšie je to pri predhovore, ale korektúry sú napríklad aj na listoch 35 a 36.

² Н. И. ПЕТРОВЪ: Описание рукописныхъ собраній, находящихся в городѣ Киевѣ. Выпускъ III. Библиотека Киево-Софійскаго собора. Киевъ: (bez vročenia), s. 27.

2.1. Vznik a účel knihy

V opisoch je kniha datovaná do 17. storočia.³ Aj na základe jej obsahu ju môžeme zaradiť do tohto obdobia, ale ako pravdepodobnejšie datovanie sa nám podľa obsahu predhovoru javí koniec 16. storočia, obdobie tesne pred Brestskou úniou (1595-1596). (Zdôvodnenie takéhoto možného datovania uvidíme neskôr.) Zložitejšia je otázka doby vzniku predlohy alebo predlôh, z ktorých boli jednotlivé časti textu odpísané. Zdá sa, že predhovor nie je odpísaný z inej knihy, ale máme tu do činenia s originálnym textom, prvopisom, o čom svedčia niektoré korektúry v texte.

Rukopis Соф 104 (105) vznikol v dobe protestantskej expanzie mimo územia západnej Európy a zostavenie zborníka je reakciou na ňu. To dosvedčuje aj sám autor/zostavovateľ zborníka v predhovore. Jeho cieľom bolo zozbierať doklady z tradície cirkvi potvrdzujúce vnímanie eucharistie ako skutočného Kristovho tela a krvi, vnímanie svätej božskej liturgie ako miesta, kde prichádza k objektívnemu prepodstatneniu chleba a vína na Kristovo telo a krv. Takáto zbierka rôznorodých textov sa potom mohla použiť ako argumentačná báza v polemikách s protestantmi rôznych denominácií, ktorí reálnosť objektívneho prepodstatnenia chleba a vína na Kristovo telo a krv popierajú, a preto tiež popierajú význam, resp. hlavný účel slávenia svätej božskej liturgie (resp. svätej omše). Zostavovateľ povyberal do zborníka niektoré výklady cirkevných otcov, ale aj neskorších autorov (napríklad Marka Efezského) k otázke liturgie, prepodstatnenia a prijímania Kristovho tela a krvi a tiež niektoré modlitby. Na záver uvádza texty dvoch liturgií – svätého Jakuba a svätého Petra, ktoré sa v prostredí byzantského obradu v tej dobe prakticky nepoužívali a boli *de facto* neznáme. Preto ich uvádza ako dôkaz vnímania eucharistie v dávnej kresťanskej tradícii.⁴ Treba podotknúť, že texty oboch liturgií (Jakubovej a Petrovej) neboli v žiadnom prípade určené na bohoslužobné použitie, keďže nami skúmaná kniha je apologeticko-polemickým zborníkom a nie bohoslužobnou knihou. Vzhľadom na to, že kniha je písaná cirkevnou slovančinou a v prevažnej miere vychádza z byzantskej teologickej a liturgickej tradície, jej adresáti boli kresťania byzantského obradu.

2.2. Obsah rukopisu Соф 104 (105)

Knihy sa začína predhovorem (na listoch 1^a-4^b), za ktorým nasleduje obsah (na listoch 4^b-5^a) a potom jednotlivé traktáty. Pisár pritom zabudol doplniť čísla listov k jednotlivým položkám obsahu, z čoho možno dedukovať, že ten bol vopred určený, keďže pisár napísal najprv obsah a až potom text knihy. Obsah zborníka je nasledovný:

НА НИЛА КАВАСИЛА: ПРѢГЛОВАНИЕ – Predhovor k (výkladu) Nila Kavasilu (listy 1^a-4^b)

ГЛАВЫ ІАЖЕ БѢНИСЕ СЕИ – Kapitoly, ktoré sa nachádzajú v tejto knihe (listy 4^b-5^a)

1. НИЛА КАВАСИЛА ЧОКОВАНИЕ НА БЯЧТВЕНИЮ ЛВЧГОРГІЮ. – Komentár (výklad) Nila Kavasilu k božskej liturgii.
2. МАКІМА МНІХА О ЦРЬКОВНО^У МІСТАГОГІИ, І КОТОРЫМЪ ЗНАМЕНОВАНИЕ. – Od Maxima mnícha o cirkevnej mystagógii a niektorých významoch.
3. ГЕРМАНА АРХІЕПІПА ЦРЬКОВНЫМЪ ВЕЩЕН СЗЕРЦАНІЕ И ЧЛАННОЕ РАЪСВЪЩЕНІЕ. – Kontemplácia cirkevných vecí a mystagogické úvahy arcibiskupa Germana.

³ Н. И. ПЕТРОВЪ: Описание рукописныхъ собраній, s. 27. František Václav MAREŠ: Rukopisné dochování slovanské liturgie sv. Petra. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 162-3. František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 166. Datovanie nie je ani v jednom prípade explicitne zdôvodnené, pravdepodobne vychádza z paleografie a ortografie rukopisu.

⁴ Texty liturgie svätého Jána Zlatoušého a svätého Bazila Veľkého boli dostatočne známe, preto ich nebolo potrebné odpisovať.

Фрагменты о литургіѣ толковыѣ. – Fragmentsy výkladov liturgie.

4. ѿ ѿррхццкѣ кнѣгы ^и ѿ сѣнноначл^ни^чкыкы еѣго ѿпла дїонїсіа ѿреоплгѣта. – Z hierarchickej alebo z veľkňazskej knihy svätého apoštola Dionýza Areopagitu.
  5. Таина єназнѣ, ѿн прїчастїе. – Tajomstvo synaxios alebo prijímanie.
  6. дєорїа, срѣчѣ созерцанїе н^и ѿмомрл^нсѣжєнїе. – Teória, čiže kontemplácia alebo duchovné úvahy.
  7. ѿ чїнѣ литургїи, ѿ сѣтїна дїлосогофа мїніка хрїстїанї рѣ^н речєнїе. – Rozprava o poriadku liturgie od sv. Justína Filozofa, mučenika za kresťanstvo.
  8. еѣго грїгорїа ннєкаго. [Pisár asi zabudol doplniť nadpis traktátu.] – Svätého Gregora Nysského.
  9. о еѣгѣ н прєѣтѣм хѣбѣ тїаннѣ ѿ еѣгѣ ѿ ѿанна дамакѣнѣнакаго напїсано. – O svätých a prečistých Kristových tajomstvách, dielo svätého Jána Damaského.
  10. мїколаѣ єпїпа мето^нкаго н тѣ^н г^н колєблю^нгѣ н глїѣ ѿсѣннѣннѣ хлѣбѣ н вїно, нєбы^н тѣло н кровь гѣ нашєго їсѣ хл^н.⁵ – Od Mikuláša, meton(en)ského biskupa, tým, ktorí váhajú a hovoria, že posvätený chlieb a víno nie sú telo a krv nášho Pána Ježiša Krista.
  11. бжѣствєннѣго сѣмона єпїпа глїскаго грѣда гаданїєса ѿмето^н сарацыно^н. – Spor božského Samona, biskupa gazského mesta, so saracénom Asmetom (Ahmetom?).
  12. марка архєпїпа єдѣскаго н нє тѣчїю ѿ глаѣ гнїхѣ словѣ осѣлїюгѣса бжѣствєннѣ дѣры. – Od Marka, efezského arcibiskupa, o tom, že božské dary sa posväčujú nielen samými slovami Pána. (listy 113^a-117^a)
  13. мїтѣа еѣго ѿанна златоѣсѣтаго. – Modlitba sv. Jána Zlatoústeho.
  14. мїтѣа еѣго, ѿвсѣтїна єпїпа нпони^нкаго. – Modlitba svätého Augustína, hipponského biskupa.
  15. мїтѣа еѣго дїонїсіа ѿреоплгѣта. – Modlitba svätého Dionýza Areopagitu.
  16. ѿкє вѣ еѣгѣ оцѣ нашєго їакова брѣта бжїа лѣтургїа. – Liturgia nášho svätého otca Jakuba, brata Božieho. (listy 118^a-129^b)
  17. бжѣствєннѣа сѣчѣа еѣго ѿпла петрѣа. – Božská služba svätého apoštola Petra. (listy 129^b-133^a)
- Za textom liturgie nasledujú ešte 4 nepopísané, nepaginované listy.
Zostavovateľ knihy neuvádza, odkiaľ texty odpísal.

3. Predhovor (polemický úvod k zborníku)

Predhovor má nadpis „на ннѣа кавасїла: преднїловнє“, nie je však špeciálne zameraný na dieľo Nila Kavasilu,⁶ nadpis zrejme dostal podľa prvého traktátu zborníka. Autor v ňom vysvetľuje zmysel knihy a zdôvodňuje výber textov teologických traktátov, modlitieb a dvoch liturgií, ktoré do zborníka zaradil. Niektoré aj podrobnejšie komentuje. Argumentuje, že knihu zostavil preto, lebo sa objavili takí, ktorí začali popierať, že pri liturgii prichádza k prepodstatneniu chleba a vína na telo a krv Pána Ježiša Krista. Sú to „лампїдїаннї срѣчѣ звннглїаннї, ... лѣтургове (inde лѣтургы)“. Preto pozbieral svedectvá rozličných cirkví, aby ukázal pravdu na základe praxe kresťanov na rôznych miestach sveta.

⁵ V obsahu je mylne uvedené „тѣ^н г^н колєблю^нгѣ н глїѣ ѿсѣннѣннѣ хлѣбѣ н вїно, нєбы^н хлѣбѣ н вїно...“, na liste 106^a je uvedené správne „тѣ^н г^н колєблю^нгѣ н глїѣ ѿсѣннѣннѣ хлѣбѣ н вїно, нєбы^н тѣло н кровь...“. Na liste 106^a je tiež uvedené „єпїпа мето^нкаго“.

⁶ Nil Kavasilas (Kabasilas) (cca. 1300 - 1363) bol významným byzantským vzdelancom a prívržencom palamizmu. Bol učiteľom Demetra Kydona a svojho synovca Nikolasa Kavasilu (Mikuláša Kabasilu), známeho byzantského teológa. Pôsobil v cisárskych službách a na sklonku života bol menovaný za solúnskeho arcibiskupa (biskupského stolca sa však nestihol ujať). Bol nástupcom Gregora Palamu na arcibiskupskom tróne. Napísal viacero polemických diel proti latiníkom, napríklad o vychádzaní Svätého Ducha, o pôvode schizmy a o primáte rímskeho biskupa. Niektorí ho označujú za veľkého obdivovateľa tomizmu, resp. diel sv. Tomáša Akvinského. Hans-Georg Beck: Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959, s. 727-728. Йоан Майендорф: Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. София: Гал-ико, 1996, s. 139.

Autor zdôvodňuje, že toto všetko je jasné z praxe všetkých kresťanov a aj zo samotnej liturgie, čo by sa dalo preukázať z jej textov, ktoré vyšli v euchologione v Benátkach. Ale keďže ich nádhernému jazyku nie každý rozumie, podujal sa na zostavenie tohto zborníka s traktátmi Nila Kavasilu a ďalších diel. „Но ниже нхъ на благо лепнѣншии гъзыкъ не вѣскомѣ ѡмѣти дано естъ, ези трудъ подѣлахъ вѣщенъ вѣщенъ христѣанское да нѣла кавайла мѣжа благочестѣваго и нечестѣваго краткѣю и ѡченѣю люторгию и толкованіе к неи прѣдахъ...“ (list 2^b - 3^a) Vysvetľuje, že mu nepapadlo nič lepšie a účinnejšie ako pokoriť ich opovážlivosť a pomôcť národu k správnej viere, než vyjaviť jediný a večný súhlas všetkých národov s jeho vierou. „Мнѣ же ко востановленію и преломленію нхъ дрзновѣніа, и наиболашаго ѡпрамлетѣа порабощенію, и ко подпоможенію народа в вѣре и вѣрѣ. ничтоже лучшаго и крѣпчаншаго быти зрѣтѣа, неже ли [бы/бы] едино и вѣчно вѣрѣхъ народѣвъ, таже христѣ и ма подаша с нами въ тое вѣщи изглаголюе сътворѣннѣи гъзыкѣннѣи.“ (list 1^b-2^a)

Odvola sa pritom na Etiópcanov, Arménov, Grékov, ale hlavne na Latinskú (Rímsku) cirkev. Snaží sa tiež ukázať, že učenie, ktoré obhajuje, je od Krista a bolo odovzdávané skrze apoštolov od prvotných čias až doposiaľ medzi všetkými kresťanmi. „...а наипаче потребно естъ сѣю жрѣтѣѣ быти ѡ христѣа постановленнѣю и рѣкани ѡ апостолаз ажъ к нашимъ временамъ предано.“ (list 2^b) „...сѣе же ѡце хотѣще или нехотѣще люторы ѡ временъ апостолаѣ ажъ к намъ прѣити.“ (list 2^b) To bolo dôležité aj preto, lebo jednou z významných myšlienok reformácie bolo tvrdenie, že cirkev sa v tej dobe odchýlila od pôvodného biblického učenia, učenia apoštolov a praxe prvotnej cirkvi. Preto autor predhovoru zdôraznil, že slávenie liturgie ako nekrvavej obety a učenie o eucharistii pochádza od Ježiša Krista a odovzdáva sa od čias apoštolov nezmenené.

3.1. Postoj k protestantom a ich náuke

Tí, ktorí začali popierať, že pri liturgii prichádza k prepodstatneniu chleba a vína na telo a krv Pána Ježiša Krista, čiže „лампадѣннѣи свѣтъ звѣннѣннѣи, ... сакраментѣрнѣи, ... лютарове чи люторы“ sú označovaní ako zblúdili. „Ѣко лампадѣннѣи древнаго веренгарѣа заблужденіе обновляюще, взехаристѣи чанне токъмо быти чѣла и кровн знаменіе а не истинно чѣло и кровъ ѡкрѣпляютъ, а еже бы была така жрѣтѣа на престоле, никаккоже пощѣаютъ.“ (list 1^a) Podľa autora sa odtrhli od spoločenstva cirkvi a jednotnej viery: „...чѣрѣхъ таже нынѣшнихъ временъ ѡ вѣчнаго и единого церковнаго изглаголюе себе ѡторгнѣша.“ (list 1^a) Označuje ich termínom „ѣретѣици“, vyhyba sa však ostrým slovám či tvrdým prívlastkom, čo dokazuje jeho vysokú kultúrnu úroveň.

Predhovor venuje veľa priestoru aj modlitbe za zosnulých; autor vyčíta bludárom, že nedovolia spomínať svätých, modliť sa za mŕtvych a opovrhujú kánonom liturgie. „К чѣмъ прѣстѣпѣло, неже или в томъ свѣтѣхъ поминаніа быти или ѡ ѡмѣршихъ молѣтѣа, или ѡ вѣскомъ челоуѣкѣ, оубо моленіа в неи и знаеніа хотѣтъ: и того ради превѣтѣннѣи люторгѣи канонѣ, тако вѣщи, не благочестѣвое и гнѣшнѣтелное гнѣшаютъ...“ (list 1^b) V tomto úryvku rezonuje ešte jeden teologický rozdiel, a to sú tzv. intencie čiže špecifické prosebné úmysly liturgie. Pri slávení eucharistickej liturgie sa od staroveku zaužívalo, že sa prednášajú prosby a liturgia sa slávi na úmysel tých, ktorí prinesú nejaký obetný dar na liturgiu. Na Západe sa v stredoveku táto prax rozvinula tak, že na jednu omšu môže pripadať len jeden obetný úmysel (tzv. omšové stipendium), na Východe je prax, že sa liturgia slávi aj s viacerými úmyslami, resp. sa slávi za všetkých, ktorí priniesli obetný dar.⁷ Keďže však protestanti odmietajú obetný charakter liturgie, odmietajú aj

⁷ Túto prax mnohé východné katolícke cirkvi (napríklad aj Gréckokatolícka cirkev na Slovensku) pod latinským vplyvom opustili a prijímajú len jednu intenciu (stipendium) na jednu liturgiu. Por. Ludwig SCHICK: Meßstipendium. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 7. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 185-186.

zvyk prijímať milodary na osobitné modlitebné úmysly darcu či darcov a odmietajú aj anaforu (kánon) liturgie. Popierajú totiž obetný charakter liturgie, teda že liturgia je sprítomnením Kristovej obety na kríži na odpustenie hriechov, a vidia v nej len aspekt oslavný a ďakovný:⁸ (Λιούταροβє же... к тому ниже точно похвалы, њ благодарней жрѣтвѣ быти мнѣтъ, ѣгда же кромѣ похвалы њ благодаренен, естъ истинна њ грѣхы заглаждающа жертва. (list 1^b)

3.2. Postoj autora k Rímskokatolíckej cirkvi

Postoj autora úvodného textu k Rímskokatolíckej cirkvi je osobitne zaujímavý, rovnako ako aj k niektorým špecifickým teologickým otázkam, vnímanie ktorých sa líši na Východe a na Západe. N. I. Petrov vo svojom opise tvrdí, že dielo je namierené aj „противъ ... Папистовъ“, avšak v samom rukopise sa nikde takéto slovo nespomína. Azda jediné, čo by sa dalo chápať ako cieleňé proti (latinským) katolíkom, je traktát Marka Efezského k otázke epiklézy⁹ uvedený na listoch 113^a-117^a. Pritom treba podotknúť, že efezský arcibiskup Marek, inak známy odporca obnovenia jednoty na Florentskom sneme (1439), nie je v záhlaví označený ako svätý. Marek Efezský sa neskôr v pravoslávnom prostredí stal symbolom odporu voči únii, keďže ako jediný odmietol prijať rozhodnutie Florentského snemu o obnovení jednoty medzi Konštantínopolom a Rímom.¹⁰ Autor úvodného textu sa však práve na tento snem a jeho rozhodnutia vo svojom predhovore odvoláva. Rovnako upozorňuje na to, ako ukážeme nižšie, že učenie Marka Efezského opísané v 12. a 13. kapitole zborníka nie je v rozpore s učením Latinskej cirkvi.

Svoje svedectvá o zhode všetkých kresťanov v otázkach eucharistie a liturgie autor podopiera svedectvom a praxou rôznych národov. Ako prvým začína svedectvom Rímskej cirkvi, ktoré považuje za najväčšie – nikto z kresťanov by sa neodvažoval inak veriť. „... да преддѣвлетъ ни единыхъ быти христѣанъ также бы дрзсали њнако вѣрвати. (list 2b dole) Minimálne v usporiadaní svedectiev je teda jasne priznaný primát Rímskej cirkvi.

V celom predhovore je badateľný výrazný vplyv rímskokatolíckej teológie a aj latinskej cirkevnej terminológie. Poukážeme na niekoľko takýchto zaujímavých miest.

„... ниже в томъ sacramентѣ естъ истинное тѣло њ кровѣ христова, ниже на алтарю дѣиствуетъ жрѣтвѣ, ...“ (list 1^a-1^b) – okrem použitia latinského slova *sacramentum* je tu výrazná teológia, ktorá zdôrazňuje obetný charakter liturgie, typická pre Latinskú cirkev. Zaujímavé je aj použitie slova алтарь (z latinského *altarum*) namiesto obvyklého cirkevnoslovanského slova престола.

„... свѣтлон церквн еанъ также ѡ вѣрѣтвеннаго петрѣ апостоликаго началника њ христова намѣстника преданѣ естъ, вѣчными тѣли множествомъ епископовъ единымъ њ тымже чиномъ всегда съхранѣла, њ которое, алы бы ѡ насѣтченнаго всего мѣра пѣанѣ, ѡ вещь ко вѣре належѣщихъ, аще бы такое начало едмнѣанѣ, ѡ вѣщанѣ ажъ по день ези дѣн етъ...“ (list 2^a) – Rímska cirkev je vnímaná ako záruka istoty, ak by sa vynorila nejaká pochybnosť; ona zachováva vieru od počiatku ohlasovania až po tento deň. Dôležité je všimnúť si, že sv. Peter je titulovaný ako apoštolské knieža a Kristov námestník. Najmä druhý titul je používaný Rímskou cirkvou pri zdôvodňovaní svojich nárokov na prvenstvo.

⁸ Por. napr. Otto Hermann PESCH: Luther, Martin. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 6. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 1135; M. B. SCHPEERS: Lutheranism. In: New Catholic Encyclopedia. Volume VIII. Jud to Lyt. New York: McGraw-Hill Book, 1967, s. 1097; Hans JORISSEN: Meßopfer. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 7. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 181-182.

⁹ Od Marka, efezského arcibiskupa, o tom, že božské dary sa posväcujú nielen samými slovami Pána (kapitola 12).

¹⁰ Marek Efezský, rodným menom Markos Eugenikos (1392/1393 - 1444), bol jedným z delegátov Konštantínopolského patriarchátu na sneme vo Florencii. V pravoslávnej cirkvi je uctievaný ako svätý, jeho sviatok sa slávi 19. januára.

„...чинъ жерѣтвованіа...“ (list 2^b dole) – poriadok obety (typicky latinská terminológia na označenie poriadku svätej liturgie).

Výrazne pozitívny vzťah ku katolicizmu naznačujú aj dva odkazy na Florentský snem (1431-1449). „Что было на концылиѣме флорентѣнскомъ,...“ (list 3^a dole) – na tomto mieste treba upozorniť na ďalšie slovo prevzaté z latinského *concilium*, výraz „на концылиѣме“ je na okraji opravený červeným atramentom na „на избѣрѣ“. Druhý odkaz na Florentský snem je v závere textu, kde sa autor odvoláva na autoritu tohto snemu s tým, že to, čo on píše, potvrdzuje aj daný koncil: „Тые же ѿ насъ реченные, ѿкреплетъ избѣрѣ флорентѣнскихъ...“ (záver textu, list 4^b)

Zaujímavé je tiež to, že autor hovorí o Grékoch (грекы), ale nikdy nie o Gréckej cirkvi, hovorí však o Latinskej cirkvi – церковъ латїника – na boku dokonca opravené červeným atramentom na krajší termín Римская.

Отázка epiklézy

Rozsiahla časť je venovaná aj otázke epiklézy,¹¹ kde sa autor snaží ukázať, že viera Grékov a latiníkov sa nelíši. Upozorňuje tiež, že by sa možno z 12. a 13. kapitoly¹² mohlo zdať, že Gréci majú iné učenie ako Latinská cirkev. Avšak slová ustanovenia vnímajú Gréci a Latinská cirkev rovnako: „Подоблетъ же тебе прїлѣжныхъ чїтаникъ наказати ꙗко двѣдесѣт(ь)десѣт(аа) ѿ тридесѣт(аа) глаѣ книгы кавалїа прїлѣжне чїтаешъ, ѿ ннхъ же кто неискѣсныхъ можетъ вырозѣмѣти ѿншее разѣмѣти грекы ѿ словесехъ посвѣщенїа, нежели церковъ латїника разѣмѣтетъ, ...“ (list 3^a dole). Otázke epiklézy a momentu prepodstatnenia eucharistických darov je venovaná značná časť predhovoru. „ѿ что зрѣтелъ быти в томъ мнѣнїю, да възнепѣдетъ по посвѣщенїю словесъ, еще ѡстаѣти хлѣба ѿ вина същество, а ни разѣѣ по ѣренскихъ молитвахъ и благоловенїю быти ѿмененїе, сїе быти ложь, ꙗли ѿ васїліева ѿ хризостѣмова посвѣщенїа чїнъ ѡдобне вырозѣмѣти мѡжешъ. Понеже по словесехъ посвѣщенїа[.] надъ хлѣбомъ ѿ вїномъ произведенныхъ, ѣрѣн ѿ двѣконъ тыѣ ꙗвлѣютъ, да прехвалны бѣдѣтъ. ѿ ѣдїни къ преестѣлу три крѣтъ поклонѣтѣа, что бы не было ꙗже бы ѣдїною вещїю не было премененїе.“ (list 3^b)

Najvýznamnejšie je z tohto pohľadu asi priame tvrdenie, že premena nastáva slovami ustanovenia, nie epiklézou: „ѿ нї прекаждлетъ что в лѣторгїи хризостѣма и васїліа, по произвѣденїю словесъ хрїстовыхъ, глаголетъ ѣрен, да бѣдетъ, тѣло, да бѣдетъ кровь. Не подоблетъ разѣмѣти тогда быти прѣѣ премененїе, ꙗже ѡже мало прѣжде бытъ.“ (list 4^a stred)

Predsa však epiklézu nepovažuje za zbytočnú, ako to robili niektorí latinskí teológovia (alebo neskôr východní teológovia ovplyvnení latinským myslením): „Такоже ложне мнѣтъ латїны прѣзїрати молитѣвъ, ꙗже быкаютъ ѿ ѣрѣа надъ дары, по прочїтанїю словесъ хрїстовыхъ, ѿ ѿ чїнъ посвѣщенїа глаголемыхъ. Сїе жео ложно быти ꙗвственнѡ, ѿ канонъ церкви латїнское, в немъже полагаютѣа три молитѣвы. По посвѣщенїю надъ божественными дары.“ (list 3^b) Text by sa dal interpretovať dvoma spôsobmi: „Taktiež sa mýlia latiníci, keď prehliadajú modlitby...“ alebo „Taktiež sa mýlia (mysliaci), že latiníci prehliadajú modlitby...“ V každom prípade sa v latinskej teologickej sfére vyskytovali tendencie označovať epiklézu za zbytočnú.

¹¹ Epikléza (vzývanie Svätého Ducha) je v užšom zmysle slova časť eucharistickej liturgie, pri ktorej sa vzýva Svätý Duch nad prinášaňmi darmi; v štruktúre liturgií byzantského obradu (liturgie sv. Bazila Veľkého a liturgie sv. Jána Zlatoústeho) nasleduje až po slovách ustanovenia. V druhej polovici 14. storočia sa rozvinula ostrá polemika medzi byzantskými a latinskými teológmi o momente prepodstatnenia eucharistických darov, význame a účinku epiklézy. Cesare GIRAUDE: Epiclesi eucaristica, la controversia. In: Dizionario enciclopedico dell'Oriente cristiano. Red. Edward G. Farrugia. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2000, s. 271-275.

¹² 12. Od Marka, efezského arcibiskupa, o tom, že božské dary sa posväčujú nielen samými slovami Pána; 13. Modlitba sv. Jána Zlatoústeho.

Otázka Filioque

Veľmi zaujímavý je postoj autora k otázke Filioque,¹³ dlhý čas považovanej asi za najdôležitejšiu v polemike medzi Byzantskou a Latinskou cirkvou. Autor predhovoru zdôrazňuje rovnaké učenie Východu a Západu. Tak ako pri otázke epiklézy a momentu prepodstatnenia eucharistic-kých darov, aj pri otázke Filioque by sa mohlo mylne zdať, že tu existuje rozdiel v náuke Východu a Západu a že latiníci učia dva princípy božstva Svätého Ducha. Toto si aj Gréci najprv mysleli, ale nakoniec na Florentskom koncile došlo k vyjasneniu názorov a vzájomnej zhode. „Что было на концилнѣме (na boku opravené červeným na izbere) флорентѣнскома, егда было о проихожденію дѣла свѣтаго: понеже егда разумѣша латїноѣ два начала полагаѣти того ради со шными несласоваша, а егда инако вещь быти проразумѣша. Шдѣне позволїша.“ (list 3^a dole) Na okraji úseku venovaného Filioque (na liste 3^a dole) je však drobným písmom (inou rukou) doplnené vysvetlenie, že cisár, patriarcha a biskupi zradili a prijali novú teológiu, zatiaľ čo svätý Marek Efezský bránil pravú zbožnosť a musel za to trpieť. Poznámka je doplnená neskôr iným pisárom. Treba si tiež všimnúť, že Marek Efezský je tu označený ako svätý, kým v obsahu diela a nadpise jeho traktátu o prepodstatnení nie. Žiaľ, časť textu tejto poznámky sa stratila po orezaní papiera a text je písaný drobným a zle čitateľným písmom, takže sa nám ho nepodarilo úplne zrekonštruovať.

Absencia negatívnych reakcií voči Rímskokatolíckej cirkvi

Povšimnutiahodným faktom je tiež skutočnosť, že v predhovore sa nevyskytujú žiadne negatívne postoje voči Rímskokatolíckej cirkvi. Autor buď nepoznal niektoré dobové postoje Latinskej cirkvi voči východným kresťanom, ktoré dnes vnímame ako nesprávne, alebo nebol s nimi konfrontovaný. Prvým je téza o *praestantia ritus latini*, čiže učenie o prednosti latinského obradu. Latinský obrad sa označoval ako lepší či kvalitnejší, prípadne „istejší“, zatiaľ čo východné obrady boli niekedy vnímané ako potenciálne nebezpečné, lebo by mohli obsahovať zvyšky heretických alebo schizmatických prvkov. Toto učenie sa objavovalo v minulosti dokonca aj v oficiálnych dokumentoch rímskych pápežov a rímskej kúrie.¹⁴

¹³ Otázka doplnenia *Filioque* (teda slov „i Syna“) do nicejsko-konštantínopolského vyznania viery je jedným z najstarších a najvýznamnejších sporov medzi byzantskou a latinskou časťou kresťanstva. Druhý ekumenický koncil v Konštantínopole (r. 381) pri formulácii o pochádzaní Svätého Ducha skoro doslova cituje Jánovo evanjelium (15, 26). Efezský ekumenický snem (r. 431) uzákonil, že v tomto vyznaní sa nesmie nič meniť ani dopĺňať. V latinskom texte sa neskôr za slová „...ktorý vychádza z Otca“ začalo dodávať „i Syna“ (*Filioque*), aby sa tak proti tvrdeniam ariánov zdôraznilo, že Syn má rovnakú božskú dôstojnosť a moc (a teda aj prirodzenosť) ako Otec. V nicejsko-konštantínopolskom vyznaní viery sa *Filioque* prvý raz objavilo v Španielsku v 6. alebo 7. storočí. Gréci o tomto doplnku vedeli, ale keďže poznali kontext, v ktorom sa objavil, neprotestovali. Franský panovník Karol Veľký chcel v r. 796 presadiť doplnok *Filioque* v celej cirkvi, rímsky pápež Lev III. to však rázne odmietol. Prvé obvinenie z herézy sa datuje do roku 806 alebo 807, kedy grécki mníši z monastiera sv. Sávu v Palestíne obvinili latinských mníchov z Jeruzalema, že sú heretici. V druhej polovici 9. storočia celý spor rozvíril konštantínopolský patriarcha Fótios a spor rezonoval aj na Veľkej Morave medzi členmi cyrilo-metodskej misie a frankej misie (a rímskym pápežom Štefanom V.). Rímski pápeži ešte dlho zavedenie dodatku *Filioque* odmietali, hoci ho nepokladali za herézu; v Ríme bol zavedený až v r. 1014 na naliehanie franského panovníka Henricha II. V roku 1054 zase Rimania obvinili Grékov, že sú bludári, keďže „vyhodili z vyznania viery vychádzanie Svätého Ducha od Syna.“ Od tohto momentu sa otázka *Filioque* stala dôležitou súčasťou polemických spisov na oboch stranách a jednou zo zásadných otázok pri hľadaní stratenej jednoty. V celom spore treba pritom rozlišovať otázku pravovernosti formulácie o pochádzaní Svätého Ducha a otázku legitimacy doplnenia *Filioque* do nicejsko-konštantínopolského vyznania viery. Wilhelm de VRIES: *Orthodoxie und Katholizismus. Gegensatz oder Ergänzung?* Freiburg im Breisgau: Herder, 1965, s. 25-61. Andrej ŠKOVIERA: *Svätí slovanskí sedmopočetníci*, s. 56-66. K problematike pozri aj *The Greek and the Latin Traditions regarding the Procession of the Holy Spirit*. In: Information Service of the Secretariat for Promoting Christian Unity, nr. 89, 1995, č. II-III, s. 88-92. Slovenský preklad (Grécka a latinská tradícia týkajúca sa vychádzania Svätého Ducha) je dostupný na <http://www.grkat.nfo.sk/Texty/ekporeusis.pdf> (28.06.2013).

¹⁴ Najvýraznejšími dokladmi tohto postoja nadradenosti sú konštitúcia *Etsi pastoralis* (1742) a encyklika *Allatae sunt* (1755) rímskeho pápeža Benedikta XIV. Idea o *praestantia ritus latini* však existovala už aj v 16. storočí. Wilhelm de VRIES: *Rom und die Patriarchate des Ostens*. Freiburg im Breisgau: Karl Alber, 1963, s. 210-217.

Druhým prejavom pocitu nadradenosti Latinskej cirkvi v tomto období je ekleziologicko-soteriologický exkluzivizmus. Ide o učenie, podľa ktorého mimo spoločenstva s rímskym biskupom niet spásy, keďže iba (Rímsko)Katolícka cirkev je jediná skutočná cirkev a jediná má potrebné prostriedky pre spásu (iba jej sviatosti sú účinné a teda spásonosné). Vo svojom vrchole takýto postoj viedol k tomu, že nezjednotené východné cirkvi neboli vnímané ako cirkvi, ale len ako skupiny zblúdených veriacich, ktorí konajú pokánie za svoje poblúdenie a vracajú sa do lona jedinej skutočnej cirkvi. Príkladom takéhoto postoja môže byť bula *Magnus Dominus* Klementa VIII. (23. decembra 1595), ktorá hovorí o východných kresťanoch žiadajúcich zjednotenie ako o tých, čo boli mimo, no potom boli prijatí do cirkvi pre svoju poslušnosť voči Rímskej cirkvi a ochotu napraviť všetko to, čo bolo u nich pomýlené, a tým im bola zaistená spása.¹⁵ Ekleziologicko-soteriologický exkluzivizmus bol plodom vývoja západnej teológie najmä po Tridentском sneme, jeho definitívne prijatie ako oficiálneho postoja Katolíckej cirkvi sa však udialo až v 18. storočí.¹⁶ V období druhej polovice 16. a na začiatku 17. storočia pôsobil v poľsko-litovskom štáte významný jezuitský kazateľ a horlivý protireformátor Piotr Skarga (1536-1612), ktorý bol zástancom myšlienky ekleziologicko-soteriologického exkluzivizmu Rímskokatolíckej cirkvi a bol jedným z iniciátorov a propagátorov Brestskej únie. Autorovi predhovoru teda tieto postoje mohli byť známe. Napriek tomu v texte nebadáme nijaké známky konfrontácie s takýmito ideami.

3.3. Postoj k ostatným kresťanom

V predhovore sa viac ráz zdôrazňuje, že všetci kresťania majú zhodnú vieru v otázke eucharistie a liturgie (okrem protestantov) a že všade rovnako slúžia liturgiu, pri tom spomínajú svätých a modlia sa za živých a mŕtvych. „И ѿгдѣ тако ѿ вѣрѣхъ народовъ христіанскихъ, ѿ ереси божественнѣи свѣтлинѣи свѣрзшѣиюще: и дѣиствѣиюще, ...“ (list 2^b) „Но ѿгдѣ сіе въ оубавленіе грѣховъ вездѣ приносѣтѣ, и въ тои о свѣтлѣхъ помѣнаніе творѣтѣ, да о живѣиыхъ и мерзѣиыхъ въкупѣ ꙗко нѣкоторѣи мѣновѣте молено бѣдетѣ, нѣсть сумневѣтелна вѣтъра жрѣтѣ, ...“ (list 2^b) „И тако сіе ѿнапервен поганинѣи подобѣтѣ, иже сіе что ѿ вѣрѣхъ народовъ и странъ христіа прогласѣиши, вездѣ безо всякого разлічїа схранѣтѣ, сего немѣгѣ быти ѿ христіа и ѡченікоѣ предано, того неподобѣти съ всякою почитѣию почитѣти, приимѣти и сдержѣти, естъ не благочитѣио и прѣлѣко блгоглѣи.“ (list 1^a-2^b)

Menovite sa autor odvoláva na Etiópcanov a Arménov. Mylne pritom tvrdí, že Etiópcania používajú chaldejský jazyk. Správne poukazuje na to, že v niektorých otázkach nepanuje úplná zhoda s Arménmi (Arménskou apoštolskou cirkvou, ktorá neprijala Chalcedónsky koncil a ani po ňom nasledujúce ekumenické koncily), no v otázke eucharistie áno. „Да въпросѣни бѣдѣтѣ вѣрѣхъ странъ ереси и вси едїиыми дѣтнами ѿвѣщѣти бѣдѣтѣ, сіе ꙗже рекохъ тако са ꙗмѣи. Да въпросѣни бѣдѣтѣ еднѣи, ꙗже ꙗзыка халдѣиискаго наслѣдѣтѣ, и тыѣ сіе тако быти невѣрѣнѣтѣ. Такоже и армени, ꙗже еліко въ нѣкоторѣихъ дрѣвѣихъ нѣкогда ѿ насъ неслѣговаша, но въ тѣхъ вегда съ нами вѣрѣтѣи нѣ налѣчше сѣговаша.“ (list 2^b)

Postoj ku „Grékom“

Hneď za zmienkou o praxi Etiópskej a Arménskej cirkvi sú spomenutí Gréci: „Такоже и греки, и они сіе тако быти ѡкрѣплѣтѣ, да предѣлѣтѣ ни едїиыхъ быти христіанъ ꙗже бы

¹⁵ Ernst Christoph SUTTNER: Die Christenheit aus Ost und West auf der Suche nach dem sichtbaren Ausdruck für ihre Einheit. Würzburg: Augustinus-Verlag, 1999, s. 288. Text buly: Athanasius G. WELYKYJ: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600). (Analecta OSBM, Series II., Sectio III.) Romae: PP. Basiliani, 1970, s. 217-226.

¹⁶ K vývoju pozri Ernst Christoph SUTTNER: Die Christenheit aus Ost und West, najmä strany 187-194 a 288-292. Prvé podobné postoje u rímskych pápežov predstavujú Pius IV. (1559-1565) a Pius V. (1566-1572), definitívne ustálenie znamenal dekrét kongregácie Propaganda Fide z r. 1729; odpoveď z pravoslávnej strany podobného razenia prišla v r. 1755.

дръзали инако вѣрвати.“ (list 2^b) Je to veľmi zaujímavé, lebo to pôsobí dojmom, že patria do jednej skupiny s Arménmi a Etiópcami, teda cirkvami, ktoré neprijali Chalcedónsky koncil (451) a nemali plné cirkevné spoločenstvo, ba ani úplne zhodnú vierouku ako cirkev autora. Z toho by sa mohlo usudzovať, že autor ich vníma tiež ako oddelených od svojho vlastného cirkevného spoločenstva (hoci nejaké jasné vyjadrenie *expressis verbis* k tejto otázke chýba).

Tiež hovorí o Grékoch, že sú ďaleko od náuky luteránov a patria k ortodoxným kresťanom (autor používa slovo *ωρτοδοξωκς* evidentne v zmysle *pravoverným* a nie v zmysle denominačno-konfesionálnom): „И Ты еже прочитавши *δ*добне *β*υροζ*δ*μ*ι*κ*η*ν*τ*ζ, *ι*ακο *δ*αλεκο *η* *σ*ι*ρ*οκο *ω* *η*η*χ*ζ (t.j. luteránov) *γ*ρεκοβε *ω*ρτοδο*ξ*ω*κ*τ*ζ*, *η* *κ*ια*ρ*η *ω*ρτοδο*ξ*ω*κ*β*ς* *ε*κ*υ*πε *ε*ξ *π*ρο*β*ι*μ*η *χ*ρ*ι*σ*τ*ι*α*νικ*η*κ*η*μ*η* *η*αρο*δ*η *τ*ωρο*δ*ω*κ*τ*ζ*.“ (list 3^a) Tvrdenie, že k ortodoxným, teda vyznávajúcim pravú vieru, patria (spolu s Grékmi) aj ostatné kresťanské národy, naznačuje, že ekleziológia autora predhovoru bola ekleziológiou „širokého srdca“. Treba však tiež poznamenať, že o Etiópcanoch a Arménoch, ba ani o Grékoch nehovorí ako o Etiópskej, Arménskej, respektíve Gréckej cirkvi. Napokon si treba všimnúť tvrdenie autora, že sa podujal na namáhavé zostavenie knihy, aby sa ukázal blud luteránov a aby Gréci boli oslávení: „*η* *ε*ι*η* *τ*α*ρ*ο*τ*ζ *ε*ρο *ρ*α*δ*η *β*λα*γ*ο *λ*ε*π*η*ε* *π*ρο*α*χ*ζ*, *η*η*κ*ε *ε*γ*δ*α *λ*η*ο*το*ρ*η, *α* *ε*κο*η* *β*ι*η*δ *η*ε*σ*τ*ε*ν*ε*ν*ε*ν*ε*σ*ι*η*υ* *ε*ξ*τ*ωρο*δ*ω*κ*τ*ζ*, *γ*ρε*κ*η *η*η*χ*ζ *ρ*α*δ*η *ε*ξ*τ*ωρο*δ*ι*τ*η *β*ε*λ*ι*α*νο*τ*ε*α*,...“ (list 3^a)

3.4. Prostredie a okolnosti vzniku knihy

Po udalostiach, ktoré sa odohrali v lete roku 1054 v Konštantínopole, nastala trvalá schizma medzi Konštantínopolskou a Rímskou cirkvou, do ktorej boli postupne zatiahnuté aj ostatné východné cirkvi byzantského obradu (vrátane Kyjevskej metropolie, ktorá patrila priamo pod Konštantínopolský patriarchát). Schizmu sa nepodarilo napraviť ani na koncile v Lyone (1274, Druhý Lyonský koncil) ba ani na koncile vo Florencii (1439), hoci k dočasnému obnoveniu úplného cirkevného spoločenstva prišlo. Toto obnovenie však bolo formálne a k jeho rýchlemu zániku prispelo najmä asi to, že obnovenie jednoty nespĺnilo očakávania ani na jednej strane. V gréckojazyčnom prostredí navyše pretrvával výrazný odpor voči Rímskej cirkvi a všetkému latinskému, podmienený rôznymi historickými udalosťami (predovšetkým štvrtou križiackou výpravou, ktorá v roku 1204 plienila Konštantínopol a zriadila tam tzv. latinský patriarchát). Po dobytí Konštantínopolu (29. mája 1453) a zániku Byzantskej ríše sa Konštantínopolská cirkev výrazne oslabilá, patriarchovia sa na patriarchálnom stolci často striedali. Zvolenie patriarchu záviselo od vôle sultána a jeho úradníkov, ktorých sa na svoju stranu snažili získať jednotlivé frakcie gréckeho kléru. Obzvlášť zložitá bola situácia na konci 16. storočia, výnimkou bol len patriarchát Jeremiáša II. (patriarchom bol tri razy v rozmedzí rokov 1572-1595).¹⁷ Vzhľadom na vnútornú slabosť patriarchátu bola aj reakcia na protestantské hnutie v západnej Európe pomalšia a schopnosť teologickej podpory slovanským cirkvám nebola dostatočná.

Latinskej cirkvi sa podarilo prekonať istú vnútornú krízu spôsobenú vnútorným rozdeľením po vzniku protestantských spoločenstiev. Keď pri vzniku jednotlivých protestantských skupín a rozvoji ich teológie na konci 15. a začiatku 16. storočia začali vyvstávať nové teologické otázky a problémy, Rímskokatolícka cirkev na ne postupne reagovala a vysporiadala sa s nimi. Najvýznamnejšou udalosťou v tejto súvislosti bol Tridentýsky koncil (1545-1563). Vďaka nemu a horlivému pôsobeniu niektorých rádov (najmä jezuitov) bola Latinská cirkev schopná odpovedať na tzv. reformačné hnutie.

¹⁷ V druhej polovici 15. stor. sa patriarcha menil 18 ráz, v 16. storočí 22 ráz. Borys A. GUDZIAK: Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998, s. 21-29.

V polovici 16. storočia bol v poľsko-litovskom štáte protestantizmus už značne rozšírený. Protestanti sa pritom snažili získať nielen latinských katolíkov, ale aj východných kresťanov. V poslednej tretine 16. storočia začala Latinská cirkev v poľsko-litovskom štáte protireformačné snaženie, ktorého výraznými exponentmi boli jezuiti. Protireformačná aktivita spočívala v presviedčaní a vzdelávaní, pričom významnú úlohu mala kníhtlač. Na tlak protestantov sa snažili reagovať aj východní kresťania. Episkopát Kyjevskej metropolie sa však v druhej polovici 16. storočia nachádzal v kríze, a tak protireformačné aktivity boli doménou vzdelaných laikov združených v bratstvách. Východným kresťanom ale chýbali skúsenosti a aj školy a možnosti osvety potrebné na obranu pred tlakom protestantizmu. Bratstvá preto začali zakladať školy podľa jezuitského vzoru, kde bola latinčina povinnou súčasťou vyučovacieho procesu. Aj vďaka tomu bola Latinská cirkev schopná poskytnúť východným kresťanom teologickú podporu v rozličných otázkach, čo pomohlo zblížovaniu východných kresťanov a latinských katolíkov v poľsko-litovskom štáte.¹⁸

V histórii Kyjevskej metropolie absentovala prítomnosť takých výrazných historických udalostí, ako bola štvrtá križiacka výprava. Zrejme aj preto tu chýbala negatívne naladená kolektívna historická pamäť a postoj k Rímu bol odlišný. Druhým momentom bolo relatívne pozitívne vnímanie Florentskej únie na Kyjevskej Rusi. Vďaka kyjevskému metropolitovi Izidorovi (1385-1463), ktorý sa na Florentskom sneme zúčastnil a bol jeho riešeniam naklonený, boli známe závery a idey Florentského snemu aj na Kyjevskej Rusi. Ideovo z nich o niečo vyššie sto rokov neskôr vychádzali zástancovia a tvorcovia Brestskej únie. Na konci druhej polovice 16. storočia v prostredí Kyjevskej metropolie ožila myšlienka obnovenia cirkevnej jednoty s Rómom. Pomohol tomu nielen silnejší tlak protestantizmu a slabosť Konštantínopolského patriarchátu, ale aj niektoré spoločensko-politické okolnosti v poľsko-litovskom štáte. Únia mala zabezpečiť nielen obnovenie jednoty s Latinskou cirkvou, ale mala zaistiť Kyjevskej cirkvi aj isté sociálne zlepšenie – zrovnoprávnenie východného duchovenstva s latinským, zástupcov cirkvi v štátnych štruktúrach a pod. Teda nešlo len o dohodu o obnovení cirkevného spoločenstva s Rímskou cirkvou, ale aj o dohodu so štátom, ktorý mal garantovať niektoré slobody a privilégia pre východnú cirkev. Niektoré články (podmienky) únie boli dokonca adresované priamo panovníkovi.¹⁹ Hlavným obsahom článkov bolo zachovanie autonómie Kyjevskej metropolie a záruka zachovania vlastnej východnej tradície vo všetkých sférach, teda záruka, že sa východní kresťania nebudú latinizovať. Proces uzavretia Brestskej únie vyvrcholil vyslaním dvoch zástupcov Kyjevskej metropolie do Ríma v roku 1595, ktorí tam predložili žiadosť o zjednotenie a 33 článkov – podmienok únie.²⁰ V Ríme však od dôb Florentského koncilu nastali v teologickej oblasti nemalé zmeny podmienené najmä reformačným hnutím. V oblasti ekleziológie došlo k radikálnej zmene pohľadu na východné cirkvi, ktoré už neboli vnímané ako plnohodnotné cirkvi, ale len

¹⁸ Ernst Christoph SUTTNER: Die Anfänge der Brester Union. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 342-344.

¹⁹ Napr. článok 20 zaručoval, že východní kresťania budú mať zastúpenie v štátnych tribunáloch: „Aby sme mohli mať v štátnych tribunáloch spolu s duchovnými Rímskej cirkvi dve duchovné osoby nášho obradu, ktoré by ochraňovali práva a slobody našich cirkvi.“ Ďalší článok (21) zase mal zaručiť východným klerikom rovnaké práva a privilégia, aké požívali rímskokatolícki klerici, napr. oslobodenie od platenia daní.

²⁰ Ku genéze a priebehu Brestskej únie pozri napríklad: Ernst Christoph SUTTNER: Die Anfänge der Brester Union, s. 339-370; Borys A. GUDZIAK: Crisis and Reform; Oleh TURII: Die Union von Brest 1595/96. Entstehung und historische Hintergründe. In: Internationales Forschungsgespräch der Stiftung Pro Oriente zur Brester Union. Erstes Treffen: 18.-24. Juli 2002. Red. Johann Marte. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2004, s. 39-70. Text článkov pozri v Athanasius G. WELYKYJ: Documenta Unionis Berestensis, s. 61-67 (staropoľský text) a s. 67-75 (latinský text).

ako skupiny veriacich odlúčené od jediného pravého ovčinka Kristových ovečiek zverených do starostlivosti najvyššieho pastiera – rímskeho pápeža. To vidno aj v spomínanej bule *Magnus Dominus* Klementa VIII., ktorou prijal do Rímskej cirkvi veriacich Kyjevskej metropolie, ktorí ho o to žiadajú. O podmienkach (článkoch) únie sa v Ríme vôbec nerokovalo. Takýto postoj Ríma bol pre mnohých pôvodných prívržencov únie neprijateľný, a preto v júni 1596 na synode v Breste úniu odmietli. Zo siedmich biskupov ju prijali piati, proti únii boli dvaja biskupi a viacerí zástupcovia mníšstva, laické bratstvá aj knieža K. Ostrožský.²¹ Od tohto obdobia sa začal zápas medzi dvoma skupinami – medzi tými, ktorí úniu prijali, a tými, ktorí ju odmietli. Tento zápas, žiaľ, v niektorých prípadoch dospel až k fyzickému násiliu medzi dvoma frakciami pôvodne jednotnej Kyjevskej cirkvi. Napriek tomuto vnútornému rozdeleniu myšlienka obnovenia jednoty nezanikla, čo vidieť napríklad v memorande kyjevského pravoslávneho metropolitu Petra Mohilu²² o možnom obnovení jednoty. Neustali ani pokusy o obnovenie jednoty v rámci vnútorne rozdelenej Kyjevskej metropolie, viac ráz prišlo k stretnutiam medzi „*uniti*“ a „*disuniti*“²³,²³ rokovania však neprinesli žiadne riešenie.²⁴

3.5. Autor a jeho cirkevná príslušnosť

Blížkosť k Rímskokatolíckej cirkvi, ktorú sme dokumentovali v postojoch autora predhovor, v jeho odvolávaní sa na tradíciu Rímskokatolíckej cirkvi a aj v jeho lexike silne ovplyvnenej latinskou teologickou terminológiou, poukazuje na atmosféru konca 16. storočia v Kyjevskej metropolii. Rovnako jeho ekleziológia „širokého srdca“ je príznačná pre časopriestorové súradnice okolo Brestskej únie. Jej pôvodnou ideou bolo obnovenie plného cirkevného spoločenstva Kyjevskej metropolie s Rímskou cirkvou pri zachovaní vlastnej tradície, teda na základe princípov formulovaných na koncile vo Florencii. Zdá sa, že v autorovi rezonujú myšlienky tohto koncilu – odvoláva sa naň, jeho postoj k epikléze aj postoj k Filioque je v súlade s postojmi, ktoré na sneme konciloví otcovia k týmto otázkam zaujali.²⁵

²¹ Treba poznamenať, že Brestská únia bola významným vzorom pre Užhorodskú úniu (1646), ktorá sa týkala aj územia Slovenska. Z dokumentov sa zdá, že Užhorodská únia bola do istej miery len akoby aplikáciou Brestskej únie na území Mukačevskej eparchie. Michal LACKO: Užhorodská únia karpatských Rusínov s katolíckou cirkvou. Košice: Dobrá kniha, 2012. [Originál: Michael LACKO: Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia catholica. (Orientalia Christiana Analecta 143.) Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1955.] Walerian BUGEL: Ekleziologie Užhorodské únie a jejich dědiců na pozadí doby. Olomouc: Univerzita Palackého, 2003.

²² Peter Mohila/Mogila, Petru Movila (1595-1646) bol významným predstaviteľom pravoslávnej cirkvi, archimandritom Kyjevsko-pečerskej lavry a v rokoch 1633-1646 kyjevským pravoslávnym (nezjednoteným) metropolitom. Narodil sa v šľachtickej rodine v Moldavskom kniežatstve, odkiaľ ale rodina musela emigrovať do poľsko-litovského štátu. Ernst Christoph SUTTNER: Metropolit Petr Mogila und die 1644 verfasste „Sententia cuiusdam nobilis Poloni graecae religionis“ über die Einigung der Kirchen. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 394-405. Ernst Christoph SUTTNER: Petr Mogila als Wegbereiter der Moderne. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 406-413. Adriana MITESCU: Moghila, Pietro. In: Dizionario enciclopedico dell’Oriente cristiano. Red. Edward G. Farrugia. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2000, s. 496-497.

²³ K termínom pozri Ernst Christoph SUTTNER: Metropolit Petr Mogila und die 1644 verfasste Sententia, s. 397.

²⁴ Ernst Christoph SUTTNER: Metropolit Petr Mogila und die 1644 verfasste Sententia, s. 394-405. Ernst Christoph SUTTNER: Die Anfänge der Brester Union, s. 362-370.

²⁵ Ernst Christoph SUTTNER: Einheit der Kirche in Vielfalt gemäß dem Florentiner Konzil, gemäß den Vätern der Kirchenunionen von Brest und von Siebenbürgen und gemäß der Kirchenlehre des 2. Vatikanischen Konzils. – Unione della Chiesa nella molteplicità secondo il Concilio di Firenze, secondo i padri delle unioni delle Chiese di Brest e della Transilvania e secondo la dottrina religiosa del Concilio Vaticano II. In: L’eredità di Cirillo e Metodio. Omaggio a Vittorio Peri. Red. Cesare Alzati – Marco Grusovin – Sergio Tavano. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, 2009, s. 215-248.

Zaujímavý je fakt, že autor nevedel po grécky, keďže slovo liturgia považuje za hebrejské, ovládal však latinčinu, čo dosvedčujú početné latinské texty. „...НѢСТЬ СЪМНЕВАТЕЛНА ВЛТАРА ѠРЪЗЪБА, ЧТО СЪБРѢНИКЫМЪ НАРЕЧЕНІЕМЪ ЛѢТОРГІЮ ГЛАГОЛЕМЪ.“ (list 2^b) V prostredí Kyjevskej metropolie to nebola nijaká zvláštnosť. Dokonca aj v akadémii, ktorú založil kyjevský pravoslávny metropolita Peter Mohila v polovici 17. storočia, sa latinčina používala ako vyučovací jazyk.

Autor explicitne nikde nehovorí o svojej cirkevnej príslušnosti, môžeme ju len dedukovať z obsahu predhovoru a samotného zborníka. V predhovore píše, že proti protestantom uvádza svedectvá všetkých národov, ktoré „с нами въ тоѣ вещи изглаголюте сътворити иъзглаголюи.“ Ako prvé potom uvádza svedectvo Rímskej cirkvi. Dôležitým aspektom je tiež výber textov, ktoré v prevažnej miere pochádzajú z byzantskej tradície.²⁶ Výber je tiež dôkazom autorovho dobrého prehľadu v byzantskej teologickej tradícii a naznačuje jeho cirkevnú príslušnosť.

Všetko toto nám umožňuje dospieť k záveru, že autor bol z východného, byzantsko-slovanského prostredia, ale mal dostatočný kontakt s Rímskokatolíckou cirkvou a latinskou vzdelanosťou, čo vidno aj v terminológii aj v niektorých teologických formuláciách a postojoch. Bezpochyby to bol človek veľmi vzdelaný a z cirkevného prostredia – kňaz, prípadne mních. V žiadnom prípade nebol spis namierený proti Rímskokatolíckej cirkvi, naopak, opiera sa o jej prax ako o významné svedectvo, dokonca najvýznamnejšie zo všetkých, a snaží sa poukázať na jednotu a blízkosť týchto dvoch cirkví. Takéto ozvušie, v ktorom spis vznikal, je blízke dobe a prostrediu formovania sa Brestskej únie. Sám akt uzavretia únie sa však nikde nespomína, čo nasvedčuje tomu, že text predhovoru vznikol pred uzavretím Brestskej únie.²⁷ V opisoch je kniha datovaná do 17. storočia, avšak na základe spomínaného faktu by ju bolo možné zaradiť pravdepodobnejšie na koniec 16. storočia, tesne pred obdobie Brestskej únie, keďže sa v nej táto významná udalosť vôbec nespomína, ba ani nepriamo nereflektuje. Autor nepolemizuje ani vôbec nespomína nejakú zjednotenú či nezjednotenú časť byzantskej cirkvi na území, kde žil. Ich zhodu v otázkach eucharistie a liturgie by pravdepodobne bol uviedol. Neskoršia korektúra (poznámka k predhovoru) je už namierená negatívne proti tzv. Florentskej únii (1439)²⁸ a bola nepochybne dopísaná pisárom, ktorý nebol priaznivo naklonený jednote Byzantskej a Latinskej cirkvi a v čase, keď už bola narušená jednota Kyjevskej metropolie.

4. Liturgia svätého Petra

Pod názvom liturgia svätého Petra môžeme rozumieť viacero rozličných skutočností. V sýrskej tradícii nesú meno sv. Petra, Šimona alebo Kéfasa, kniežat'a apoštolov, minimálne tri anafory (prvá z nich bola adaptovaná na službu vopredposvätených darov). V prostredí byzantskej tradície sa pod týmto označením vyskytujú dve rôzne skutočnosti: 1. prostý preklad latinskej omše do niektorého východného liturgického jazyka,²⁹ 2. byzantská liturgia, do ktorej bola vložená a adaptovaná latinská anafora (eucharistický kánon) a niektoré ďalšie modlitby latinskej omše. V ďalšom pokračovaní našej štúdie budeme vychádzať z chápania liturgie sv. Petra len

²⁶ Výnimkou je Modlitba svätého Augustína (kapitola 14) a Rozprava o poriadku liturgie od sv. Justína Filozofa (kapitola 7). K západnej tradícii zrejme treba priradiť aj liturgiu svätého Petra (kapitola 17), ktorú autor zaradil do zborníka pravdepodobne kvôli rímskej anafore, teda ako svedectvo západného kresťanstva.

²⁷ Prípadne mohol vzniknúť po nej; v tom prípade pravdepodobne v prostredí zjednotenom, alebo aspoň jednote výrazne naklonenom. Týmto chceme skorigovať svoju domnienku vyslovenú v našej štúdií Andrej ŠKOVIERA: Niekoľko poznámok k rukopisu Sof 104 (105) s liturgiou sv. Petra. In: Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2013, s. 388. (V tlači.)

²⁸ K úniám a koncepcii jednoty cirkví pozri napr. Ernst Christoph SUTTNER: Die Christenheit aus Ost und West, s. 69-257.

²⁹ Humphrey William CODRINGTON: The Liturgy of Saint Peter. Münster: Aschendorff, 1936, s. 1.

v druhom uvedenom význame. K prekladom latinskej omše do východných liturgických jazykov poznamenávame, že len malý zlomok nesie meno sv. Petra (spravidla len grécke preklady), častejšie sa vyskytuje meno sv. Gregora Dialoga (Veľkého), rímskeho pápeža, ktorý sa skutočne zaslúžil o ustálenie formy rímskej omše, najčastejšie však texty nie sú atribuované žiadnemu svätcovi. Existujú aj preklady ambroziánskej omše nesúce meno sv. Ambróza.³⁰

4.1. Liturgia svätého Petra – vznik a účel

Liturgia sv. Petra je zvláštnou formou eucharistickej liturgie, kde je rímska anafora (kánon) a ďalšie modlitby z rímskej omše vložené do štruktúry byzantskej eucharistickej liturgie. Štruktúrnym základom je pritom liturgia sv. Jána Zlatoústeho, resp. liturgia sv. Bazila Veľkého. Časti, ktoré majú pôvod v latinskom obrade, sú ešte niekedy upravované podľa byzantského vzoru či byzantskej terminológie. Táto liturgia sa nám zachovala v gréckych, gruzínskych a slovanských rukopisoch. Dôležité je poznamenať, neexistuje žiaden latinský rukopis liturgie sv. Petra.

Dodnes ostáva záhadou vznik a využitie tohto liturgického formulára. Je jasné, že liturgia vznikla na území, kde bola styčná alebo tretia plocha medzi byzantským a latinským obradom. Podľa niektorých sa liturgia sv. Petra používala v Ilýriku od čias cisára Leva III. Isaurského (717-741) a rímskeho pápeža Gregora III. (731-741).³¹ Podľa Stefana Parentiho táto liturgia vznikla v južnom Taliansku (v Kalábrii a Kampánii).³² Južné Taliansko považujú za miesto vzniku aj mnohí ďalší bádatelia. Niektorí starší bádatelia v minulosti spájali túto liturgiu so Solúnom, podľa W. Codringtona však na to nie sú argumenty.³³ Domnievame sa, že miestom vzniku tejto liturgie je južné Taliansko nielen preto, že väčšina rukopisov sa viaže k tomuto priestoru, ale aj kvôli tomu, že je to územie výrazného a dlhodobého prelinania byzantského a latinského obradu. Okrem toho toto územie malo v rámci byzantského obradu isté liturgické špecifiká. Liturgia sv. Petra vznikla ako istá syntéza dvoch liturgických tradícií, ktoré boli na tomto území prítomné, a to zasadením rímskej anafory a niektorých ďalších modlitieb do rámca byzantskej liturgie.

Pokiaľ ide o používanie liturgie svätého Petra, situácia je ešte zložitejšia. Niektorí bádatelia tvrdia, že išlo len o akýsi liturgický experiment (E. F. Brightman, H. G. Beck), ktorý sa v živote cirkvi reálne nikdy neuplatnil.³⁴ Iní zastávajú názor, že to bol pokus o kompromis alebo zblíženie Byzantskej a Latinskej cirkvi v niektorých oblastiach ich územného prelinania (Sicília, Kalábria, Dalmácia, časť dnešného Albánska). Inou možnosťou je, že išlo o pokus postupne latinizovať cirkevné obce byzantského obradu, ktoré sa dostali pod moc Latinskej cirkvi. (Obidve posledné možnosti pripúšťa P. Simić.)³⁵ V poslednej verzii liturgie sv. Petra, ktorá je zachovaná v rukopise Vat. Ottobon. Gr. 384 z r. 1581 a ktorá vychádza z lat. omše 15. alebo 16. storočia, sa predpisuje použitie latinských rúch. Tento text svedčí o tom, že cieľom liturgie mohla byť latinizácia, resp.

³⁰ Humphrey William CODRINGTON: *The Liturgy of Saint Peter*, s. 5-11.

³¹ Šimon MARINČAK: *Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia?* In: *Slavica Slovaca*, roč. 40, 2005, č. 1, s. 43. Pozri aj Стефан СМЯДОВСКИ: *Литургия на св. Петър*. In: *Кирило-Методиевска енциклопедия. Том II (И-О)*. Red. Петър Динев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, s. 542.

³² Стефано ПАРЕНТИ: *Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра*. In: *Palaeobulgarica – Старобългаристика*, гоџ. 18, 1994, ч. 4, s. 14.

³³ Humphrey William CODRINGTON: *The Liturgy of Saint Peter*, s. 17-20.

³⁴ Hans-Georg BECK: *Kirche und theologische Literatur*, s. 244.

³⁵ Pribislav SIMIĆ: *Die Struktur der Liturgie des hl. Petrus*. In: *Проучвање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. Београд: Српска академија наука и уметности – Одељење језика и књижевности*, 1995, s. 369-375. Прибислав Симић: *Литургија св. Петра у хиландарском рукопису 332 из XVII века*. In: *Богословље*, гоџ. 33 (47), 1989, ч. 1-2, s. 125-136. (Та istá štúdiá v srbčine, doplnená o kompletný text chilendarského rukopisu.)

aspoň pri tejto forme zrejme bola. Tu vyvstáva tiež otázka, či ide o jeden jednoliaty fenomén, alebo o rozdielne skutočnosti s rôznymi cieľmi. Spočiatku mohlo ísť len o obohatenie anaforálnej tradície, relatívne jemný zásah do byzantskej liturgie. Neskôr sa azda ukázala možnosť, že by sa prostredníctvom tejto liturgie mohlo dať prelačiť čo najviac západného do bohoslužobného života byzantských kresťanov v južnom Taliansku, a tak ich postupne latinizovať, preto sa začali posilňovať latinské prvky v tejto liturgii. Na Východe existovali pokusy zaviesť rímskokatolícku omšu slávenú v ľudových jazykoch. Napríklad rímsky pápež Urban VIII. dovolil v r. 1624 karmelitánom v Perzii, aby slúžili omšu po arabsky. Existoval aj preklad do sýrčiny (pre maronitov) a bolo dané aj povolenie sláviť rímsku omšu v arménčine a gruzínčine, ak by to mohlo výrazne pomôcť „zachrániť duše schizmatikov“.³⁶ Je teda možné, že liturgia svätého Petra bola akýmsi kompromisným riešením. Keď sa nepodarilo presadiť čisto latinskú omšu, tak sa pokúsili zaviesť aspoň byzantskú liturgiu s vloženým rímskym kánonom (anaforou). Treba tiež podotknúť, že texty rímskej omše preložené do arabčiny, sýrčiny, arménčiny či gruzínčiny nemali označenie liturgia svätého Petra. Existuje aj hypotéza, že cieľom liturgie svätého Petra bolo skrátiť grécku liturgiu (sv. Bazila Veľkého, resp. sv. Jána Zlatoústeho), ktorá bola príliš dlhá.³⁷ Táto teória je však málo pravdepodobná, keďže došlo nielen k skráteniu, ale aj k istým štrukturálnym zmenám.

Rovnako nejasné je aj autorstvo tejto liturgie. Väčšina bádateľov predpokladá, že išlo o dielo nejakého latinizovaného Gréka alebo pogréceneného latiníka azda z južného Talianska.³⁸ Podľa domnienky S. Smiadovského zostavovateľmi tejto liturgie boli sami svätí Cyril a Metod a liturgia svätého Petra predstavuje poslednú fázu ich liturgickej tvorby. Solúnski bratia vraj najprv preložili liturgiu sv. Jána Zlatoústeho, neskôr západnú eucharistickú liturgiu (zo severného Talianska), ktorá už v tom čase existovala na Veľkej Morave (a ktorej časti sa zachovali v Kyjevských listoch), a nakoniec urobili akúsi syntézu – zostavili liturgiu sv. Petra.³⁹ To ale odporuje faktu, že väčšina rukopisov liturgie svätého Petra je gréckych a viaže sa k južnému Taliansku. Teória, že by text liturgie sv. Petra niekto v južnom Taliansku preložil zo staroslovienčiny do gréčtiny, je ťažko prijateľná. Navyše máme aj gruzínsky rukopis z 9. storočia, o ktorom sa takisto nemožno domnievať, že by išlo o preklad či inšpiráciu slovanským textom.⁴⁰ Cyrilo-metodské autorstvo (v zmysle prvotnej myšlienky zasadiť do byzantskej eucharistickej liturgie rímsku anaforu) môžeme vylúčiť, k otázke prekladu sa dostaneme ešte pri jednotlivých rukopisoch.

4.2. Skupiny textov liturgie svätého Petra

F. V Mareš rozoznáva štyri základné skupiny gréckych textov liturgie sv. Petra, ktoré sa textovo i štrukturálne líšia. Tri skupiny môžeme označiť za italsko-grécke a jednu skupinu by sme mohli označiť ako athoskú. Athoská skupina je reprezentovaná rukopismi Paríž Bibl. Nat. ms. suppl. gr. 476 z 15. storočia a Athos – Pantelejmon 5924 (417) z 19. storočia. K tejto skupine patria aj tri zo štyroch slovanských rukopisov – chilendarský, kyjevský (ktorý publikujeme) a pogodinský. Pre túto skupinu je charakteristické okrem iného aj to, že spomínajú patriarchu (grécke aj slovanské rukopisy), kým ostatné skupiny textov spomínajú rímskeho pápeža.⁴¹

³⁶ Humphrey William CODRINGTON: *The Liturgy of Saint Peter*, s. 9-11.

³⁷ Humphrey William CODRINGTON: *The Liturgy of Saint Peter*, s. 19.

³⁸ Humphrey William CODRINGTON: *The Liturgy of Saint Peter*, s. 18-20

³⁹ Стефан Смядовски: *Литургия на св. Петър*, s. 542.

⁴⁰ František DVORNÍK: *Byzantské misie u Slovanů*. Praha: Vyšehrad, 1970, s. 127.

⁴¹ František Václav MAREŠ: *Slovanská liturgie sv. Petra*, s. 178-179.

H. W. Codrington uvádza dokonca 5 skupín:⁴²

1. Grottaferrata MS. Γ β VII (listy 131-137^v). Rukopis je z 11. storočia. Opotrebovanie knihy nasvedčuje tomu, že bola používaná na slúženie. Jej pôvod z chrámu alebo monastiera sv. Mikuláša a Epifána sa nepodarilo lokalizovať.
2. Rukopisy pochádzajúce z Rossana (okrem jedného, ktorý je z Paríža).
3. Paris Bibl. Nat. Suppl. Gr. 476 [P 476], Pantelejmon 5924 (417) a Chilandar 332. Nespomínajú pápeža, ale patriarchu. Majú jedného spoločného predka, čo vidno podľa poradia mien „Cornelii Cypriani“ v kánone. Sem treba zaradiť aj ďalšie slovanské rukopisy – kyjevský a pogodinský.⁴³
4. Gruzínske texty: Vat. Borgian. 7 a Tbilisský kódex.
5. Vat. Ottobon. Gr. 384 (z r. 1581) – posledná verzia liturgie sv. Petra – vychádza z latinskej omše 15. alebo 16. storočia, predpokladá latinské rúcha. Gréčtina v rubrikách je často veľmi zlá.

H. W. Codrington tiež konštatuje, že okrem jedného rukopisu (Vat. MS. Gr. 1455 – Cur) všetky ostatné (jemu známe) texty liturgie svätého Petra vychádzajú z jedného latinského textu a z jedného gréckeho prekladu, čo možno badať z toho, že majú rovnakú kolektu (modlitbu dňa), secretu (modlitbu pred prefáciou) a postkomúniu (modlitbu po prijímaní). Všetky majú tiež neobvyklé zakončenie modlitieb „*cum quo vivis et regnas*“ namiesto „*qui tecum vivit et regnat*“ a tiež obsahujú tú istú výzvu pred Otčenášom „*Divino magisterio edocti et salutaribus monitis instituti*“. Treba upozorniť, že táto výzva pred Otčenášom sa nachádza aj v rukopise Соф 104 (105) (list 132^a), aj v rukopise Chil 332 (list 55^b).

To, že všetky texty vychádzajú z jedného gréckeho prekladu, vidieť na niektorých chybách v texte (v latinskom texte napríklad omylom vypadlo g, a tak namiesto *gratam* je *ratam* – grécky text uvádza všade (okrem dvoch rukopisov) túto chybu. Zaujímavé je tiež, že slovo *summus* sa všade prekladá ako *πρωτος*. Prvé tri skupiny opakujú v preklade, resp. odpise viacero spoločných chýb, z čoho je zrejmé, že majú spoločnú predlohu.⁴⁴

4.3. Do akého obradu patrí liturgia svätého Petra

Častou nejasnosťou pri úvahách nad liturgiou sv. Petra je to, či táto liturgia patrí k latinskému alebo k byzantskému obradu, či je liturgiou západnou alebo východnou. J. M. Hanssens upozornil na to, že aj latinské časti v texte liturgie sv. Petra sú orientalizované a považuje ju za byzantskú z týchto dôvodov: 1. má na začiatku proskomídiu – prothesis (v ešte nerozvinutej podobe) – niečo, čo latinská omša nemá vôbec; 2. v troch zo štyroch variantov je diakonské zvolanie (vozhlas) „Stojme dôstojne a v bázni...“, ktoré ohlasuje začiatok anafory v štruktúre byzantskej eucharistickej liturgie. Toto zvolanie v latinských formulároch eucharistickej liturgie neexistuje.⁴⁵

Štruktúra liturgie sv. Petra je, ako už bolo spomenuté, prakticky zhodná so štruktúrou liturgie sv. Bazila Veľkého, resp. Jána Zlatoústeho s výnimkou anafory. Obsahuje napríklad malý vchod a veľký vchod, ktoré sú typickými prvkami byzantskej eucharistickej liturgie. To, že liturgia sv. Petra je liturgiou byzantského obradu, dosvedčuje aj fakt, že všetky rukopisy sú z prostredia byzantskej cirkvi – italsko-grécke, gruzínske, athoské alebo zo Sinaja. Už sám názov naznačuje, že nejde o západnú liturgiu; v západných sakramentároch z tohto obdobia sa nikde neviaže nijaký omšový formulár s menom sv. apoštola Petra,⁴⁶ zatiaľ čo v prostredí byzantského obradu takúto

⁴² Humphrey William CODRINGTON: The Liturgy of Saint Peter, s. 25-26.

⁴³ V Соф 104 (105) je *корниѣла кнпрїана*. (list 131^a).

⁴⁴ Humphrey William CODRINGTON: The Liturgy of Saint Peter, s. 28.

⁴⁵ Стефан Смядовски: Литургия на св. Петър, s. 541.

⁴⁶ Стефан Смядовски: Литургия на св. Петър, s. 542.

zmienku máme. Presbyter Kozma v svojom diele *Beseda proti bogomilom*, ktoré vzniklo v Bulharsku pravdepodobne koncom 10. storočia, spomína liturgiu sv. Petra popri troch byzantských liturgiách – Jakubovej, Bazilovej a Zlatoústeho. „То петръз апортолаз нѣ литурѣгїа ли сътворилъ... ни яковъз братъз господень... въ иерусалимѣ литурѣгїа ли сътворилъ... потомъз великыи базилен... прѣдлагать намъ литурѣгїю.“ Je to doklad o tom, že liturgia sv. Petra bola známa v slovanskom prostredí patriacom k byzantskému obradu. Sotva by Kozma hovoril o latinskej tradícii a obhajoval omšu latinského obradu v Chorvátsku či Česku, zrejme mohol obhajovať len niečo, čo existovalo v jeho prostredí či blízkom okolí. Podobne obhajuje legitímnosť liturgie sv. Petra popri ďalších troch byzantských liturgiách gruzínsky mních Eutymios Athoský, archimandrita monastiera Iviron (998-1012 alebo 1028). V liste mníchovi Teodorovi z Monastiera sv. Sávu pri Jeruzaleme na otázku, či je Jakubova liturgia autentická, odpovedá, že je to autentická liturgia a grécke cirkvi ju v minulosti používali ... a každá liturgia je platná na slávenie svätého tajomstva, či už Jakubova, alebo Petrova, alebo Bazilova, či Zlatoústeho.⁴⁷

Mnohí bádatelia liturgiu svätého Petra mylne považovali za západnú len preto, že jediné kritérium, na ktoré sa pri hodnotení obmedzili, bol text anafory. Lenže okrem neho treba brať do úvahy štruktúru liturgie ako celku, štruktúru anafory, neanaforálne texty, neanaforálne obrady, rubriky a zasadenie do kontextu prostredia, kde sa liturgia používala. Dôležité je aj to, v akých liturgických (či iných) knihách sa vyskytuje. Ak tieto kritériá pre atribúciu k niektorému obradu preskúmame, dostaneme nasledovný obraz o liturgii svätého Petra:

- Štruktúra liturgie – byzantská
- Štruktúra anafory – latinská (+ byzantská)⁴⁸
- Text anafory – latinský (drobné byzantské doplnky)
- Neanaforálne texty – byzantské (+ niektoré latinské)
- Rubriky – byzantské
- Prostredie – byzantské
- Knihy – byzantské

Konštatujeme teda, že z uvedených kritérií len anafora – text a štruktúra, aj to na niektorých miestach upravené podľa byzantskej tradície (epikléza po slovách ustanovenia, zvolanie $\text{Т}\kappa\omicron\lambda\ \bar{\omega}\ \text{т}\kappa\omicron\lambda\chi\zeta$ ..., trojičná doxológia) a niektoré mimoanaforálne modlitby by mohli byť argumentom pre pripísanie tejto liturgie k latinskému obradu. Všetky ostatné texty, rubriky, štruktúra, obradové úkony (spomínaný malý a veľký vchod), prostredie, z ktorého liturgia sv. Petra vychádza, a bohoslužobné knihy, v ktorých sa jej text vyskytuje, svedčia o jej príslušnosti k byzantskému obradu.

4.4. Slovanské rukopisy

Poznáme štyri slovanské rukopisy tejto liturgie: sinajský (Sinaj 5/N), chilendarský (Chil 332), kyjevský (Соф 104 (105)) a pogodinský (Пор. 298). Sinajský rukopis je ako jediný písaný hlaholikou, ostatné tri rukopisy sú cyrilské. Sinajský text je špecifický svojou genézou. Ostatné tri rukopisy vychádzajú zo spoločného archetypu a patria k athoskej skupine rukopisov.

⁴⁷ Стефан Смядовски: Литургия на св. Петър, s. 542. Humphrey William CODRINGTON: The Liturgy of Saint Peter, s. 18, 51-52. Codrington ale zároveň vyslovuje domnienku, že Eutymios mohol pod pojmom liturgia svätého Petra chápať rímsku omšu.

⁴⁸ Rímsky omšový kánon je alexandrijského pôvodu, čiže má štruktúru ako alexandrijské anafory, zatiaľ čo byzantské liturgie sv. Jána Zlatoústeho a sv. Bazila Veľkého majú anafory antiochijského typu. Keďže sám text a aj jeho doposiaľ známa genéza, svedčí o tom, že liturgia sv. Petra vznikla v geografickom a kultúrnom priestore prelínania sa byzantskej a rímskej tradície, v našom hodnotení sme sa obmedzili len na zaradenie jednotlivých prvkov k byzantskej alebo latinskej tradícii.

Sinajský rukopis (Sinaj 5/N)

Najstarším slovanským rukopisom liturgie svätého Petra, ktorý poznáme, je hlaholský rukopis Sinaj 5/N objavený v monastieri svätej Kataríny na vrchu Sinaj v roku 1975. Je písaný okrúhlo hlaholikou na pergamene veľkosti 14 x 10 cm. Z cca. 80 listov rukopisu je prvých 12 a posledných 10 úplne zničených. Liturgia sv. Petra sa nachádza na listoch 14^a-19^a. Okrem toho rukopis obsahuje rozličné modlitby náležiacie k latinskému i byzantskému obradu. Nie je dielom jediného pisára, na zachovaných častiach kódexu možno rozoznať rukopis troch pisárov. Žiaľ, text tohto hlaholského rukopisu zatiaľ nebol kompletne vydaný, len nejaké jeho časti, ktoré sa zo značne poškodeného rukopisu podarilo vylúštiť I. Tarnanidisovi. Ten vo svojom katalógu publikoval aj niekoľko snímok rukopisu. Jeho datovanie je otázkou vedeckých diskusií, Ioannis Tarnanidis ho datuje do 11. storočia a označuje ho ako južnoslovanský.⁴⁹ Slavista Jos Schaeken vyslovil ako prvý hypotézu, že rukopis obsahuje text liturgie sv. Petra, a to na základe filologickej analýzy niekoľkých úryvkov.⁵⁰ Na základe Tarnanidisovej publikácie urobil podrobnú liturgickú analýzu textu taliansky historik liturgie S. Parenti. Skonštatoval, že text očividne nebol preložený z latinčiny, ale z gréčtiny a je najpríbuznejší s grottaferratským gréckym rukopisom liturgie sv. Petra, ktorý vznikol v južnom Taliansku na konci 10. storočia vo sfére vplyvu benediktínskeho opátstva Monte Cassino. (Euchologion Grottaferrata Γ. β. VII z 10.-11. storočia, ktorý vznikol v Kalábrii alebo Kampánii.) Na základe viacerých znakov S. Parenti dokazuje, že slovanský text vychádza práve z tohto gréckeho rukopisu. Neviaže sa teda k tretej (athoskej) skupine gréckych textov liturgie sv. Petra (ako chilandarský, kyjevský a pogodinský rukopis), ale k prvej skupine, italsko-gréckej. Vzťah k italsko-gréckej liturgickej tradícii potvrdzuje viacero liturgických detailov (napr. zaambónne modlitby). Záverečná modlitba je zhodná s textom v dnešnom formulári liturgie sv. Jána Zlatoústeho. Slovanský preklad pravdepodobne nevznikol na území dnešného Talianska, ale v monastieri sv. Kataríny na Sinaji, ktorý bol križovatkou mnohých kresťanských kultúr (nachádza sa tu veľké množstvo italsko-gréckych pamiatok). Ako uvádza S. Parenti, existuje viacero hlaholských pamiatok, ktoré majú jasný vzťah k italsko-gréckej liturgickej tradícii.

S. Parenti konštatuje, že vôbec nejde o západný misál, ako sa to mylne uvádzalo v niektorých opisoch po nájdení rukopisu; text obsahuje stopy byzantskej euchologickej tradície. Analýza niektorých dostupných úryvkov ukazuje, že aj rímsky kánon bol preložený z gréčtiny, nie z latinčiny. To ešte viac spochybňuje hypotézu, že liturgia sv. Petra je akýmsi výberom latinských a gréckych modlitieb, ktorý urobili sv. Cyril a Metod pre pastoračné ciele.⁵¹ Viac bude možné o tomto variante liturgie sv. Petra povedať až po vydaní kompletného textu rukopisu Sinaj 5/N.

Pogodinský rukopis (Пор. 298)

Rukopis sa nachádza v Ruskej národnej knižnici v Petrohrade v zbierke akademika M. P. Pogodina pod signatúrou Пор. 298. Je zo 16. storočia, písaný cirkevnoslovanským jazykom ruskej redakcie. Na papieri je vodoznak, ktorý umožňuje jeho datovanie do roku 1542. Text liturgie sv. Petra sa nachádza na listoch 38^a-50^b a je zaradený za liturgiou sv. Jakuba (listy 1^a-37^b). Rukopis obsahuje iba tieto dve liturgie. Na text upozornil a jeho krátky opis vydal A. Sluckij, ktorý

⁴⁹ Ioannis C. TARNANIDIS: The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1988, s. 103-108, 194-195.

⁵⁰ JOS SCHAOKEN: Vorläufige Bemerkungen zum neuentdeckten glagolitischen Missale Sinaiticum. In: Die Welt der Slaven, roč. 34, 1989, č. 1, s. 32-40.

⁵¹ Стефано ПАРЕНТИ: Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра, s. 13-14.

pripravuje aj jeho kompletne vydanie. Podľa jeho záverov pogodinský a chilendarský rukopis vychádzajú z jednej predlohy, kým kyjevský rukopis mal inú, staršiu predlohu.⁵²

Chilendarský rukopis (Chil 332)

Najznámejší zo slovanských textov liturgie svätého Petra je text v rukopise č. 332 Chilendarského monastiera na Svätej hore Athos. Monastier je od svojho založenia v správe srbských mníchov a patrí medzi najvýznamnejšie knižnice starých slovanských rukopisov.⁵³ Text Chilendarského rukopisu vydal r. 1880 najprv P. Uspenskij⁵⁴ (ktorý rukopis objavil) a desať rokov po ňom P. A. Syrku.⁵⁵ U nás je azda najdostupnejšie a najčastejšie citované vydanie J. Vašicu z r. 1946; J. Vašica však text prevzal z vydania P. A. Syrka, samotný rukopis k dispozícii nemal.⁵⁶ V roku 1989 text vydal srbský bádateľ P. Simić.⁵⁷

Chilendarský rukopis č. 332 označuje F. V. Mareš ako srbskocirkevnoslovanský, písaný cyrilskou polouнциálou na papieri. Liturgia sv. Petra nasleduje za liturgiou sv. Jakuba a po nej nasleduje poučenie o tom, ako sa slávi paschálny moleben. Rukopis je datovaný do roku 1676. Keďže bol ako jediný doposiaľ kompletne vydaný, stal sa objektom viacerých bádanií u nás i v zahraničí.

Vznik tohto slovanského prekladu datuje Pribislav Simić nie skôr ako do 13. storočia. Domnieva sa, že preklad mohol vzniknúť pri podrobení Athosu latinskej hierarchii počas štvrtej križiackej výpravy. Naznačujú to dva betacizmy v texte.⁵⁸ Autorom je podľa neho pravdepodobne rímskokatolícky mních gréckeho pôvodu. Ako poznamenáva P. Simić, zaujímavosťou je, že rímsky kánon je zasadený do štruktúry byzantskej liturgie, ale texty ostatných, neanaforálnych modlitieb, sú úplne originálne, nezodujú sa ani s Bazilovou ani so Zlatoústeho liturgiou. Tieto modlitby pritom nedosahujú teologickú úroveň modlitieb dvoch vyššie spomínaných byzantských liturgií.

4.5. Liturgia svätého Petra v kyjevskom rukopise Соф 104 (105)

Ako už bolo spomenuté, kyjevský rukopis je súčasťou fondu Inštitútu rukopisov Národnej knižnice Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve – собрание библиотеки Киево-Софийского собора, sign. Соф 104 (105). Rukopis objavil F. V. Mareš v roku 1965, podľa neho je rukopis zo 17. storočia, vyzerá ale starší ako chilendarský. Liturgia svätého Petra tu nasleduje opäť po liturgii svätého Jakuba. Aj kyjevský, aj chilendarský rukopis poukazujú na jeden grécky archetyp, nerefektujú rôznosti gréckych textov (skupín), ale varianty sú veľmi početné a závažné, takže

⁵² Andrej S. SLUCKII: New Evidence of the Slavonic Liturgy of St. Peter. In: Byzantinoslavica, roč. 56, 1995, č. 3, s. 601-604.

⁵³ Bojan RADOVANOVIĆ: Archív a bibliotéka monastiera Chilandara na Svätej hore Athos. In: Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu. Monografia príspevkov z medzinárodného vedeckého sympózia Nitra, 2. júl 2007. Red. Jozef Michalov – Peter Ivanič – Martin Hetényi – Zvonko Taneski. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2007, s. 131-148. V príspevku sa krátko venuje aj rukopisu liturgie svätého Petra.

⁵⁴ Informácie o Uspenského vydaní podáva František Václav MAREŠ: Rukopisné dochováni slovanské liturgie sv. Petra, s. 161, 165.

⁵⁵ Полихроний Агапиевич СЫРКУ: Къ истории исправления книгъ въ Болгарии въ XIV вѣкѣ. Томъ I, выпускъ II. Литургическіе труды патриарха Евѣдима Терновскаго. Санктпетербургъ, Типографія императорской академіи наукъ, 1890, s. 221-231.

⁵⁶ Josef VAŠICA: Řecká liturgie sv. Petra a její slovanský překlad. In: Byzantinoslavica, roč. 8, 1939-1946, s. 1-54.

⁵⁷ Прибислав Симић: Литургија св. Петра у хиландарском рукопису 332 из XVII века, s. 130-136.

⁵⁸ Pribislav SIMIĆ: Die Struktur der Liturgie des hl. Petrus, s. 373. Прибислав Симић: Литургија св. Петра у хиландарском рукопису 332 из XVII века, s. 129.

nejde o bezprostrednú závislosť od jednej predlohy.⁵⁹ Kyjevský text je však lepší ako chilendarský. Archetyp kyjevského rukopisu vznikol asi v bulharskom monastieri Zografu, pretože obsahuje veľa bulharizmov. Ten potom putoval na Rus a tam bol znova odpisovaný, čo dosvedčujú rusizmy v texte, alebo ho odpísal nejaký ruský mních na Athose.⁶⁰

Treba poznamenať, že nami vydávaný kyjevský rukopis nie je bohoslužobná kniha, ale ide o polemicko-apologetický zborník. Text liturgie sv. Petra je tu uvedený len na ukážku, nikdy nebol použitý v liturgickej praxi. Text nie je kompletný, uvedené sú len časti odlišné od liturgie sv. Jána Zlatoústeho, inde jednoducho zostavovateľ odkazuje na známe časti liturgie, napríklad: Ἰ πρότιε διάκονε τῆς πορείας. Z toho tiež možno vidieť, že sa predpokladá znalosť textov byzantskej liturgie. Zaujímavé je, že chýba explicitná zmienka o antifónach.⁶¹ Povšimnutiahodné je tiež to, že v prípade textu *Gloria* autor uvádza len začiatok, možno predpokladá použitie byzantskej verzie textu (veľké slávoslovie).⁶² Otázkou je, prečo sa zostavovateľ rozhodol do zborníka zaradiť práve text liturgie svätého Petra. Pravdepodobne ju uviedol ako ukážku latinskej tradície, konkrétne rímskeho omšového kánona, na ktorý sa v predhovore viac ráz odvoláva. Text rímskej omše v latinčine asi nebolo ťažké získať, pravdepodobne ale chcel uviesť text v cirkevnej slovančine (rovnako ako všetky ostatné texty v zborníku), a preto siahol po preklade málo známej a prakticky nepoužívanej liturgie svätého Petra, kde už našiel do cirkevnej slovančiny preložený rímsky omšový kánon.

Štruktúra liturgie svätého Petra v rukopise Соф 104 (105)

A. Proskomídia (prípravná časť)

1. Proskomídia (gr. προσέσεις)⁶³ (uvádza len osobitnú modlitbu nad kadidlom a prepustenie)

B. Liturgia katechumenov

2. Požehnané kráľovstvo
3. Hymnus *Jednorodný Synu*
4. Malý vchod
5. Tropár a kondak
6. Zvolanie a modlitba
7. *Sláva na výsostiach Bohu* (Gloria)
8. *Kyrie eleison*
9. *Pán s vami* a modlitba
10. Zvolanie a Trisagion
11. Modlitba trojsvätého hymnu
12. Apoštol a evanjelium
13. Suhubá ekténia (gr. ἐκτενή)

C. Liturgia verných

14. Modlitba obetovania (молитва предложения – gr. εὐχή τῆς προσκομιδῆς)
15. *Pokoj všetkým* a tichá modlitba kňaza so zvolaním

⁵⁹ František Václav MAREŠ: Rukopisné dochování slovanské liturgie sv. Petra, s. 162-3. František Václav MAREŠ: Slovan-ská liturgie sv. Petra, s. 171-172.

⁶⁰ František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 183.

⁶¹ Rovnako chýba zmienka o antifónach v Chil 332, kde je uvedený: „Ἡ δοξολογία ἐκ εὐαγγελισμῶν.“ (list 45^b)

⁶² Tento text sa v byzantskom obrade spieva na sviatočnej a nedelnej utierni.

⁶³ V slovenčine je táto časť liturgie označovaná ako *proskomídia*; grécke προσκομιδῆ označovalo pôvodne anaforu, neskôr modlitbu na úvod anafory (modlitbu obetovania). Robert F. TAFT: Proskomide. In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Volume 3. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 1738.

16. Hymnus *My cherubínov*
17. Veľký vchod
18. Ekténia (gr. συνάπτη) po veľkom vchode (1 prosba) a zvolanie
19. *Pokoj všetkým* a bozk pokoja
20. Vyznanie viery
21. Tichá modlitba kňaza nad obetnými darmi (*secreta*) so zvolaním
22. *Pán s vami, Hore srdcia*
23. Modlitba kňaza (prefácia)
24. *Svätý, svätý, svätý*
25. Tichá modlitba kňaza s požehnaním darov
26. Spomienka patriarchu, biskupa a ostatných živých
27. Zvolanie *Osobitne za presvätú, prečistú...*
28. Spomienka svätých
29. Modlitba anamnézy
30. Slová ustanovenia
31. *Toto robte na moju pamiatku*
32. *Tvoje z tvojho* s modlitbou
33. Epikléza anjela
34. Druhá spomienka svätých
35. Epikléza s požehnaním darov
36. Úvodná modlitba pred Otčenášom
37. Otčenáš s doxológiou
38. *Skloňte si hlavy pred Pánom* a tichá modlitba kňaza
39. Zvolanie a druhá modlitba
40. *Vnímajme. Sväté svätým* – a spev *Jediný je svätý*
41. Zvolanie
42. Pričasten
43. Modlitba pred prijímaním
44. Prijímanie kňaza
45. Zvolanie *S Božou bázňou a s vierou pristúpte!*
46. Pán s vami. Modlime sa.
47. *Spas, Bože, ľud svoj...*
48. Tichá modlitba kňaza
49. Pán s vami
50. *V pokoji sa rozídme. Modlime sa k Pánovi.*
51. Zaambónna modlitba
52. Žalm 33
53. Požehnanie a prepustenie.

V štruktúre byzantskej časti v liturgii svätého Petra v porovnaní s liturgiou sv. Jána Zlatoušťa, resp. liturgiou sv. Bazila Veľkého došlo len k jednej zmene – modlitba obetovania (μολίτβα προσφορῆνῆ) je ešte pred Cherubínskym hymnom, teda pred veľkým vchodom, hoci v štruktúre liturgie sv. Jána Zlatoušťa a liturgie sv. Bazila Veľkého sa nachádza až po Veľkom vchode, po položení obetných darov na prestol. K zmene pozície tejto modlitby prišlo pravdepodobne preto, lebo po veľkom vchode je uvedená modlitba nad obetnými darmi z latinskej tradície (*secretata*), ktorou sa už začína anafora, čiže latinská časť. V štruktúre textov prevzatých z latinského obradu

je viac zmien, pričom tieto zmeny majú zásadný charakter. Okrem spomínaného presunu epiklézy za slová ustanovenia a vsunutia zvolania $\Upsilon\epsilon\omicron\lambda\ \bar{\omega}\ \Upsilon\epsilon\omicron\eta\chi\zeta$, je takouto veľmi vážnou zmenou presunutie hymnu *Gloria* pred *Kyrie* (štandardne je poradie v rímskej omši vždy opačné, najprv *Kyrie* a potom *Gloria*). Z toho možno usudzovať, že byzantská štruktúra bola vnímaná ako dominantnejšia, a teda principiálna. Tiež to svedčí o tom, že anafora z rímskej omše (a niektoré ďalšie modlitby) boli vložené a adaptované do štruktúry byzantskej liturgie – a nie naopak. Táto skutočnosť je zároveň argumentom v prospech byzantskej obradovej príslušnosti zostavovateľa liturgie svätého Petra.

4.6. Vzťahy medzi slovanskými rukopismi Chil 332 – Соф 104 (105) – Пор. 298

Ako už bolo spomenuté, poznáme štyri slovanské rukopisy s liturgiou svätého Petra. Sinajský rukopis patrí k prvej (italsko-gréckej) skupine textov tejto liturgie a má vlastnú genézu, preto ho nebudeme porovnávať s ostatnými troma rukopismi, ktoré patria k athoskej skupine rukopisov. Porovnávanie vzťahov medzi slovanskými rukopismi Chil 332, Соф 104 (105) a Пор. 298 sa venovali F.V. Mareš a A. S. Sluckij, pričom F. V. Mareš mal k dispozícii len prvé dva rukopisy. Text liturgie svätého Petra v slovanských rukopisoch Chil 332 a Соф 104 (105) delí F. V. Mareš na štyri základné textové zložky:

1. Začiatok (modlitba kadidla, *prothesis* čiže proskomídia, ... veľký vchod) – všetko modlitby byzantského charakteru (Vašicovo vydanie č. 1-12).
2. Prefácia, kánon a ďalej až po *Agnus Dei* – časti rímskej omše, ale tiež preložené z gréčtiny (Vašicovo vydanie č. 13-28).
3. Záver (Vašicovo vydanie č. 29-34).
4. Rubriky (ako osobitná zložka textu).⁶⁴

Z týchto textových zložiek len druhá patrí k latinskej tradícii. I tu je však preklad nepochybne urobený z gréčtiny. Vzťah k chorvátskohlaholským misálom, ktorý uvádza J. Vašica na štyroch miestach, považuje F. V. Mareš za veľmi slabý dôkaz nejakého spoločného pôvodu. Skôr sa zdá, že chorvátskohlaholský text sa niekde opiera aj o grécky preklad rímskej omše.⁶⁵

J. Vašica pri výskume textu Chil 332 zistil, že byzantské časti neobsahujú toľko archaizmov a chýb ako modlitby a anafora (eucharistický kánon) z rímskeho sakramentára, z čoho dedukoval, že pôvodná je západná časť a byzantské časti boli pridané neskôr.⁶⁶ Domnievame sa však, že je to skôr dôkaz toho, že redaktor slovanskej liturgie svätého Petra dobre poznal byzantské liturgie, a preto byzantské časti upravil, resp. opravil podľa aktuálnej podoby byzantskej liturgie v jeho dobe (14.-15. stor). Keďže ale rímsku omšu nepoznal, nemal ako a podľa čoho text upraviť; vychádzal z jemu dostupného gréckeho textu. Inou možnosťou je, že autor pri zostavovaní použil preklad rímskej anafory do cirkevnej slovančiny (preložený z gréčtiny), ktorý bol starší než cirkevnoslovanský text liturgie sv. Jána Zlatoústeho, resp. sv. Bazila Veľkého. Autor teda mohol použiť pri zostavení liturgie sv. Petra dva texty s rôznou dobou vzniku – západnej tradície (starší) a byzantskej tradície (novší).

Texty sa zhodujú aj rovnakou formuláciou záverov modlitieb $\rho\omicron\sigma\pi\omicron\delta\alpha\ \iota\eta\epsilon\delta\epsilon\iota\alpha\ \chi\rho\iota\sigma\tau\alpha\ \rho\alpha\delta\eta$, ktorá sa vyskytuje raz aj v Kyjevských listoch⁶⁷ a vychádza z gréckeho $\delta\iota\acute{\alpha}\ \chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\ \ / \ \delta\iota\acute{\alpha}\ \text{Κυρίου}$. Ak by bol text prekladaný z latinského *per Christum / per Dominum*, bol by v slovanských textoch použitý tvar inštrumentálu $\chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\mu\zeta\ / \rho\omicron\sigma\pi\omicron\delta\epsilon\mu\zeta$. Táto zhoda slovanských rukopisov liturgie

⁶⁴ František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 167-168.

⁶⁵ František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 183-184.

⁶⁶ Josef VAŠICA: Řecká liturgie sv. Petra, s. 5-10.

⁶⁷ Vojtěch TKADLČÍK: Slovanská liturgie sv. Petra. In: Duchovní pastýř, roč. 26, 1977, s. 14.

svätého Petra s Kyjevskými listami však nie je dôkazom ich vzájomnej súvislosti, ale svedčí o tom, že pri preklade bola použitá podobná grécka predloha, ktorá azda vychádzala z gréckeho prekladu rímskej omše. To vyvracia veľkomoravskú teóriu vzniku liturgie svätého Petra, pretože svätí Cyril a Metod by na Veľkej Morave pri preklade použili dostupné latinské predlohy; výskyt gréckeho prekladu západnej omše na Veľkej Morave je veľmi nepravdepodobný. Treba tiež podotknúť, že Kyjevské listy neobsahujú texty liturgie sv. Petra, ale 38 modlitieb latinského obradu, ktoré boli zrejme doplnkom k misálu (k nim bol neskôr dopísaný ešte úryvok z listu svätého apoštola Pavla Rimanom).⁶⁸

A. S. Sluckij konštatuje, že medzi Chil 332 a Por. 298 je len 25 rozdielov, zatiaľ čo medzi Chil 332 a Соф 104 (105) je ich okolo 200. (Odlíšnosti v skloňovaní, grafike a fonetike pritom nebral do úvahy, lebo v tomto je každý rukopis rozdielny.) Všetky rozdiely medzi Por. 298 a Chil 332 vznikli pravdepodobne nepozornosťou pisára. V šiestich prípadoch v Chil 332 chýba jedno alebo dve slová oproti Por. 298. V niektorých ďalších prípadoch zasa omylom odpísal slová z modlitieb o niekoľko riadkov vyššie. Všetky rozdiely medzi rukopismi Por. 298 a Chil 332 sú v textoch modlitieb, texty rubrik sú úplne identické. Napriek tomu Chil 332 nie je odpisom Por. 298, čo dokazujú dva fakty: 1. Chil 332 na dvoch miestach verne podáva preklad gréckeho originálu, kým v Por. 298 omylom (asi nepozornosťou pisára) vypadlo slovo. 2. Chil 332 presnejšie prepisuje niektoré mená z gréčtiny ako Por. 298. Z toho možno dedukovať, že Por. 298 aj Chil 332 majú spoločnú slovanskú predlohu (rukopis X). Por. 298 je pritom presnejším odpisom tejto predlohy.⁶⁹

F. V. Mareš aj A. S. Sluckij zhodne konštatujú, že Соф 104 (105) má iný, starší archetyp ako Chil 332 a Por. 298. Tento archetyp (označený ako rukopis Y) je starší ako rukopis X. Z rukopisu Y vychádza Соф 104 (105) aj rukopis X. Záver v rukopise X bol zrejme nanovo preložený, keďže táto časť rukopisu Y bola pravdepodobne v čase odpisovania X poškodená. Je pritom pravdepodobné, že ani Соф 104 (105) ani X nie je priamym odpisom z Y, ale existovali ďalšie rukopisy ako medzičlánky.

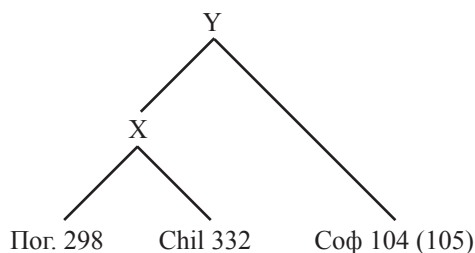

Schéma genézy slovanských textov liturgie sv. Petra podľa A. S. Sluckého.

Porovnanie týchto troch rukopisov liturgie svätého Petra ukazuje, že pred Por. 298 (ktorý je najstarší z týchto troch textov) existovali aspoň dve generácie starších slovanských rukopisov, čo znamená, že slovanský preklad tejto liturgie vznikol ešte asi pred 15. storočím.⁷⁰ Môžeme teda zhrnúť, že pogodinský, kyjevský, chilendarský rukopis vznikli na základe jedného slovanského

⁶⁸ Василь Васильович Німчук: Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. Київ: Наукова думка, 1983.

⁶⁹ Andrej S. SLUCKIJ: New Evidence of the Slavonic Liturgy of St. Peter, s. 602-603.

⁷⁰ František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 183. Andrej S. SLUCKIJ: New Evidence of the Slavonic Liturgy of St. Peter, s. 604.

prekladu, ktorý sa opieral o jeden grécky rukopis tretej (athoskej) skupiny. Preklad vznikol pravdepodobne na Athose koncom 14. alebo začiatkom 15. storočia.

Žiaľ, sľubovanú kritickú edíciu kyjevského a chilendarského textu sa už F. V. Marešovi nepodarilo dokončiť. Jeho závery si dovoľujeme rozsiahlejšie odcitovať (zvýraznenia vlastné): „V celém textu slovanské liturgie sv. Petra podle obou rukopisů (kyjevského i chilendarského) jsem nenašel žádný jazykový jev (ani lexikální, ani syntaktický, ani morfológický nebo fonologický), ani žádnou zvláštnost v oblasti překladatelské techniky, **jež by umožňovaly nebo alespoň dovolovaly pomýšlet na překlad cyrilometodějský**, velkomoravský nebo vůbec velmi starý, „kánonický“ staroslověnský. Cyrilometodějskému původu dokonce odporují některé značně primitivní překladatelské chyby. Jazyk odpovídá církevní slovanštině, jak ji známe přibližně od 13. věku a jak se pak vyvíjela ve stoletích pozdějších. ... můžeme tedy o době vzniku slovanského překladu liturgie sv. Petra říci předběžně toto: Kolem r. 1400 existoval řecký rukopis X, jehož text byl předlohou. V té době již mohl být pořízen slovanský překlad. Tím ovšem není řečeno, že slovanský překlad nemohl vzniknout i dříve (oč byl starší X než Par 476?) nebo také později.“⁷¹ „Snad příliš nechybíme, vyslovíme-li hypotézu, že slovanský překlad liturgie sv. Petra **by mohl pocházet ze století 14. – 15.** ... Můžeme předběžně vyslovit domněnku, že slovanský překlad liturgie sv. Petra vznikl v slovanských klášterech athoských.“⁷² K tým istým záverom dospel F. V. Mareš aj na základe analýzy rubriek tejto liturgie.⁷³

Liturgia svätého Petra a liturgia svätého Jakuba

Pri troch spomínaných rukopisoch liturgie svätého Petra si treba všimnúť ešte jednu veľmi dôležitú skutočnosť, a to že v každom z nich je pred liturgiou svätého Petra uvedená liturgia svätého Jakuba, Pánovho brata. Svedčí to o tom, že liturgia svätého Petra bola buď veľmi zriedkavo používaná, podobne ako liturgia sv. Jakuba, alebo bola len naozaj nejakým liturgickým experimentom, ktorý v živote cirkvi byzantského obradu nikdy nenašiel praktické uplatnenie. Liturgia svätého Jakuba sa dnes slávi v Gréckej pravoslávnej cirkvi dva razy do roka – na sviatok sv. apoštola Jakuba, Pánovho brata (23. októbra) a v Nedeľu po Narodení Pána, keď sa slávi pamiatka svätých a spravodlivých Jozefa Snúbenca, Dávida Kráľa a Jakuba, Božieho brata. V slovanskom svete sa slávi ešte zriedkavejšie. Na jej slávenie sa v pravoslávnych aj v katolíckych cirkvách vyžaduje dovoľenie miestneho hierarchu.⁷⁴ Na Slovensku sa táto liturgia slávi len v niekoľkých chrámoch na sviatok sv. apoštola Jakuba, Božieho brata (23. októbra). Zachované staré rukopisy tejto liturgie sa delia na tri skupiny: 1. východnú (jeruzalemskú), 2. strednú (solúnsku) a 3. západnú (zakyntthskú).⁷⁵

Podľa Iskry Christovej existujú dve rozličné slovanské redakcie rukopisov liturgie svätého Jakuba, medzi ktorými je dosť veľa rozdielov, a to najmä obsahových. Ide o dva rozdielne preklady z úplne odlišných gréckych predlôh. Jeden z týchto prekladov sa pripisuje patriarchovi Eutymiovi Trnovskému (cca. 1325 - cca. 1403). Existuje však aj starší preklad, predeutymiovský.

⁷¹ František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 182.

⁷² František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra, s. 183.

⁷³ „Jazyk rubrik neobsahuje žádné prvky, které by svědčily pro vysoké stáří (napr. cyrilometodějský původ) slovanské liturgie sv. Petra.“ František Václav MAREŠ: Poměr slovanských textů liturgie sv. Petra k řeckému originálu v světle rubrik. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 195. (=František Václav MAREŠ: Das Verhältnis des Slavischen Textes der Petrusliturgie zum griechischen Original im Lichte der Rubriken. In: Cyrillometethodianum V. Thessalonique: Association hellénique d'études slaves, 1981, s. 128.)

⁷⁴ Michal GLEVAŇÁK: Cirkevnoslovanské verzie Božskej liturgie sv. Jakuba, brata Pánovho, prvého jeruzalemského biskupa. In: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Glevanak1> (14.11.2013).

⁷⁵ Michal GLEVAŇÁK: Cirkevnoslovanské verzie Božskej liturgie sv. Jakuba.

Práve ten je zachovaný v rukopise Chil 332.⁷⁶ V budúcnosti by mohlo byť prospešné preskúmať aj texty liturgie sv. Jakuba, ktoré sú zaradené v troch slovanských rukopisoch pred liturgiou sv. Petra. Azda by to mohlo objasniť aj genézu textu liturgie svätého Petra v týchto rukopisoch.

4.7. Cyrilo-metodská misia a liturgia svätého Petra

V súvislosti s otázkou, aký obrad používala byzantsko-slovanská misia na Veľkej Morave, sa často objavujú tvrdenia, že používala (aj) liturgiu sv. Petra. Inšpiráciou pre túto teóriu je úsek zo Života Metoda: „*Inokedy zasa, keď Svätopluk bojoval s pohanmi a nedosiahol nijaký úspech, ale vyčkával, približovala sa omša svätého Petra, to jest služba, odkázal mu (Metod)...*“ – „*Ннзгда же пакы бѣагопзлѣку бокрѣцу на поганыа и ннчѣроже оупрѣцу, нз мѣдѣцу, бѣаго Петра мзши прнелнжѣуши са, рекзше службѣ. позла кз немоу глагола...*“ (ŽM XI)⁷⁷ Problémom tejto argumentácie je:

1. Slovné spojenie „služba sv. Petra“ v byzantskej terminológii označuje súbor bohoslužobných textov (menlivých častí) k sviatku sv. Petra (podobne ako služba sv. Cyrilovi a Metodovi, služba sv. apoštolom a pod. označuje súbor menlivých častí k ich sviatkom). Čiže textu možno rozumieť tak, že sa približoval sviatok sv. Petra (a sv. Metod sa chystal odslúžiť liturgiu sviatku sv. Petra, pričom mohlo ísť o akúkoľvek liturgiu – Bazilovu, Zlatoušeho, rímsku...)
2. Slovné spojenie omša svätého Petra (свѣаго Петра мзши) by ani v latinskom obrade neoznačovalo špecifickú liturgickú formu. V latinskej tradícii sa totiž omša neprisuduje svätému Petrovi a ani nie je zvykom v západnom prostredí atribúovať omšu niektorému svätcovi (na rozdiel od Východu). Slovo *missa* sa používalo ako synonymum slov *festum*, *festivitas* či *patrocinium*. V prameňoch sa vyskytujú spojenia ako *missa s. Martini* či *missa s. Andreae*, ktoré označujú slávenie sviatku sv. Martina, resp. sv. Andreja, ale nie nejakú špecifickú formu bohoslužieb.⁷⁸
3. Ako poznamenáva J. Laurenčík, svätý Metod by Svätopluka sotva nalákal na slávenie špeciálneho typu liturgie; Svätopluk bol podľa prameňov človek duchovne hrubý, nevzdelaný a liturgii nerozumel. Je isté, že ponuka slávenia liturgie svätého Petra by ho neprimäla opustiť na čas vojenskej ťaženie. Textu teda treba rozumieť tak, že sa blížil významný sviatok sv. Petra, ktorý mohol byť azda aj sviatkom patronátnym.⁷⁹
4. Ak by sa aj v texte hovorilo o liturgii svätého Petra, zároveň by však z neho vyplývalo, že táto sa používala len na samotný sviatok, respektíve na sviatky sv. Petra,⁸⁰ podobne ako je to dnes s liturgiou sv. Jakuba v byzantskom obrade. Ak by sa totiž slúžila pravidelne, autor Života Metoda by nepotreboval zdôrazniť, že sa približovala práve liturgia sv. Petra.

⁷⁶ Искра ХРИСТОВА: Кога са преведени литургии на св. Яков и на св. Петър? In: Медиевистични ракурси. София 1993, 33-42.

⁷⁷ Cirkevnoslovanský text: Franciscus GRIVEC – Franciscus TOMŠIĆ: Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. (Radovi Staroslavenskog instituta. Knjiga 4.) Zagreb: Staroslavenski institut, 1960, s. 161. Slovenský preklad citujeme podľa: Štefan VRAGAŠ: Život Konštantína-Cyrila a Život Metoda. 2. vydanie. Martin: Matica slovenská, 1991.

⁷⁸ Josef LAURENČIK: K otázce slovanské Liturgie sv. Petra. In: Studia Palaeoslovenica. Sborník k uctění 70. narozenin prof. Dr. J. Kurze. Praha: Academia, 1971, s. 205.

⁷⁹ Josef LAURENČIK: K otázce slovanské Liturgie sv. Petra, s. 204-206.

⁸⁰ V byzantskom kalendári je okrem hlavného sviatku sv. Petra a Pavla (29. júna) aj pamiatka okov (alebo okovy) sv. Petra (16. januára, v niektorých kalendároch je sviatok uvedený na 13. januára alebo 1. augusta, ustanovený bol v 5. storočí, v Ríme však existoval už v 2. storočí) a v latinskom kalendári bol okrem toho ešte aj sviatok katedry sv. Petra (18. januára alebo 22. februára, doložený už v 4. storočí). Mohlo ísť aj o výročný deň posviacky nejakého chrámu zasväteného sv. Petrovi. Архиепископ СЕРГИЙ (Спасский): Полный месяцеслов Востока. Том 2. Святой Восток. Часть

Hypotézam niektorých autorov, že slovanská liturgia sv. Petra vznikla na území Veľkej Moravy ako pokus o akýsi kompromis,⁸¹ odporuje aj fakt, že jej slovanské preklady vznikli z gréckej predlohy. Na území Veľkej Moravy bol však sotva dostupný grécky preklad rímskej omše. Z vyššie uvedených konštatovaní S. Parentiho vidieť, že ani najstarší zachovaný slovanský text liturgie sv. Petra (Sinaj 5/N) bezprostredne nesúvisí s pôsobením cyrilo-metodskej misie na našom území. Súvis s cyrilo-metodskou misiou môžeme vylúčiť aj pri troch cyrilských rukopisoch tejto liturgie, ktorých archetyp vznikol v 14. alebo 15. storočí pravdepodobne na Athose.

5. Záver

Polemicko-apologetický rukopisný zborník Соф 104 (105) Národnej knižnice Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve, ktorý pôvodne patrilo do knižnice tzv. Sofijského soboru (chrámu Svätej Múdrosti), vznikol pravdepodobne na konci 16. storočia v prostredí Kyjevskej metropolie. Bol zostavený ako odozva na reformačné hnutie a jeho myšlienky, a to najmä v otázke prepodstatnenia chleba a vína na telo a krv Ježiša Krista a v otázke obetného charakteru eucharistickej liturgie. Popri nich rezonujú aj ďalšie teologické rozdiely medzi protestantmi a učením katolíckej a pravoslávnej cirkvi, predovšetkým v oblasti teológie liturgie.

Autor na potvrdenie svojho stanoviska zostavil výber traktátov cirkevných otcov a teológov, prevažne východných, ktoré doplnil ukážkami modlitieb a dvoch málo známych liturgií (liturgia sv. Jakuba a liturgia sv. Petra). Na úvod zborníka umiestnil obsiahlejší predhovor, v ktorom vysvetľuje pohnútky pre jeho zostavenie a čiastočne aj výber traktátov. Osobitne zaujímavé pritom je, že sa odvoláva na svedectvá iných cirkví, pričom za najdôležitejšie považuje svedectvo Rímskej cirkvi. Predhovor tak dokumentuje vzťahy medzi kresťanmi rôznych denominácií v prostredí Kyjevskej metropolie, pričom je osobitne významným dokladom vzťahov medzi byzantským a latinským kresťanstvom v poľsko-litovskom štáte. Na základe niektorých formulácií v predhovore a obsahu zborníka môžeme dedukovať, že autor bol byzantského obradu. Z jeho lexiky aj teologických postojov možno zároveň konštatovať, že buď prešiel formáciou v niektorej škole latinského obradu, alebo sa s latinskou teológiou stretol na niektorej škole byzantského obradu, kde sa vyučovalo podľa západných vzorov a často v latinskom jazyku. Keďže nespomína Brestskú úniu (1595-1596), domnievame sa, že predhovor (a teda aj celý zborník) vznikol ešte pred jej uzavretím.

Ako posledná kapitola v zborníku je uvedená liturgia svätého Petra. V predhovore autor výslovne nespomína túto liturgiu a dôvod jej publikovania. Pravdepodobne ju do zborníka zaradil ako ukážku viery a teológie Latinskej cirkvi, keďže obsahuje rímsku anaforu, na ktorú sa v predhovore odvoláva. Otázka genézy a používania liturgie svätého Petra ostáva podnes do značnej miery otvorená. Je nepochybné, že vznikla na území prelinania sa byzantského a latinského obradu, pravdepodobne v južnom Taliansku. Na základe analýzy jej textov, štruktúry, prostredia,

---

1. Москва: Православный паломник – Церковно-научный центр Православная энциклопедия, 1997 (faksimile z vydania Владимир: Типо-Литография В. А. Паркова, 1901), s. 15-16; Архиепископ Сергей (Спасский): Полный месяцеслов Востока. Том 3. Святой Восток. Часть 2 и 3. Москва: Православный паломник – Церковно-научный центр Православная энциклопедия, 1997 (faksimile z vydania Владимир: Типо-Литография В. А. Паркова, 1901), s. 26-27. Petrus - Cathedra Petri - «Petri Stuhlfeier» In: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienP/Petrus_Fest_Cathedra_Petri.htm (25.04.2012)

⁸¹ Š. Marinčák konštatuje: „Liturgia sv. Petra sa prakticky nikde nepoužíva. Taktiež sa zachovalo príliš málo rukopisných pamiatok na to, aby potvrdili ustálenú prax liturgie sv. Petra v slovanských krajinách. Všetky tieto indicie nás presvedčujú o tom, že slovanský preklad liturgie sv. Petra nevznikol ako prostredník medzi západnou a východnou liturgiou, ale z nejakého iného dôvodu.“ Šimon MARINČÁK: Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia?, s. 44.

v ktorom vznikla, a rukopisnej tradície konštatujeme, že ide o liturgiu, ktorá prislúcha k byzantskej tradícii a bola používaná v byzantskom obradovom priestore, hoci ostáva otázkou, do akej miery sa reálne uplatnila v bohoslužobnom živote byzantských cirkví. Liturgia svätého Petra je známa z gréckych, gruzinských a slovanských rukopisov. Zo štyroch slovanských rukopisov je jeden hlaholský (Sinaj 5/N), pravdepodobne z 11. storočia, ostatné tri sú cyrilské (Chil 332, Соф 104 (105) a Пор. 298). Sinajský rukopis má osobitnú genézu, tri cyrilské rukopisy patria k athoskej skupine textov. Ich porovnanie poukazuje na spoločný archetyp, ktorý sa nezachoval. Na základe výskumu genézy a filologickej analýzy jednotlivých rukopisov, ktoré uskutočnili A. S. Sluckij a F. V. Mareš, môžeme konštatovať, že cirkevnoslovanský text liturgie svätého Petra, ktorý je zachovaný v týchto troch rukopisoch, vznikol v 14. alebo 15. storočí, pravdepodobne na Athose. Výskyt archaizmov v textoch náležiacich k latinskej tradícii treba pripísať faktu, že prekladateľ byzantské časti upravil podľa aktuálneho stavu byzantskej liturgie (v 14.-15. storočí), avšak texty latinskej tradície mal k dispozícii len v staršej predlohe. Na základe analýzy štruktúry byzantskej a latinskej časti liturgie svätého Petra sme dospeli k záveru, že rímska anafora bola vložená do byzantského základu (a nie naopak), keďže v latinskej časti bolo urobených viacero zásahov a prispôbení byzantskej štruktúre (osobitne významné je presunutie epiklézy), zatiaľ čo byzantská štruktúra bola upravená minimálne. Text liturgie sv. Petra je v rukopise Соф 104 (105) uvedený len ako ukážka, v liturgickej praxi nebol použitý, čo je špecifikom rukopisu. Text nie je kompletný, uvedené sú len časti odlišné od liturgie sv. Jána Zlatoústeho, na viacerých miestach zostavovateľ jednoducho odkazuje na známe časti byzantskej liturgie.

V závere našej práce sme riešili aj otázku možného cyrilo-metodského pôvodu slovanského prekladu liturgie svätého Petra. Tri zachované cyrilské rukopisy vznikli podstatne neskoršie, text v hlaholskom rukopise Sinaj 5/N zase poukazuje na italsko-grécku predlohu, čo odporuje teórii o jeho možnom cyrilo-metodskom pôvode. Úsek z 11. kapitoly Života Metoda, ktorý sa často cituje ako argument pre používanie liturgie sv. Petra byzantskou misiou na našom území, hovorí o slávení sviatku sv. Petra. Ak by sme aj prijali hypotézu, že tento úryvok špecifikuje formu bohoslužby, znamenalo by to, že liturgia svätého Petra bola veľmi zriedkavo používanou formou eucharistickej bohoslužby na Veľkej Morave.

6. Editorské poznámky

Pri prepise a sadzbe textu bol použitý font Irmologion UCS⁸² s kódovaním UCS8 (United Church Slavonic [Encoding] – jednotné 8-bitové kódovanie cirkevnoslovanskej cyriliky),⁸³ keďže sa svojou formou najviac blíži podobe rukopisu a zároveň je dobre čitateľný. Keďže font Irmologion UCS neobsahuje znaky pre nosové hlásky, na zápis nosovky bol použitý font Kliment Std⁸⁴ s kódovaním Unicode. Tieto fonty neumožňujú presne vystihnúť mnohé paleografické špecifiká rukopisu a neumožňujú ani verne reprodukovat' všetky použité skratky. Ponechanie skratiek, resp. nadriadkových znakov v pôvodnom stave by značne sťažilo čitateľnosť a zrozumiteľnosť textu, preto sme sa rozhodli úplne ich rozpisovať, resp. zapisovať v jednej rovine. Text teda vydávame bez skratiek, pretože ich zachovanie vzhľadom na ich množstvo a variabilitu by značne sťažilo čítanie textu. Tam, kde je rozpisanie skratiek nejasné, resp. v origináli nejednotné,

⁸² <http://irmologion.ru/fonts.html> (25.04.2012)

⁸³ <http://irmologion.ru/ucsenc.html> (25.04.2012)

⁸⁴ <http://kodeks.uni-bamberg.de/AKSL/Schrift/KlimentStd.htm> (25.04.2012). Pozri aj štúdiu autora fondu: Sebastian KEMPGEN: 'Kliment Std' – a free font for Slavic Medievalists. In: Scripta & e-Scripta, č. 3-4, 2006, s. 9-23.

aplikujeme súčasný pravopisný úzus cirkevnej slovančiny. Do rozpísaných skratiek sme už nedopĺňali prízvuky, keďže nie sú nevyhnutné pre zrozumiteľnosť textu.

Edícia tak vychádza skôr v ústrety teológom, liturgistom a historikom, než lingvistom. Verná reprodukcia všetkých paleografických špecifik by bola technicky veľmi náročná, pri súčasnej ponuke zvyčajne dostupných cirkevnoslovanských fontov nemožná, resp. by si vyžadovala výrobu špeciálneho fontu na sadzbu textu. Pre filológov a paleografov by bolo potrebné faksimilné vydanie rukopisu, k tomu sme však nedostali povolenie, preto v prípade záujmu budú musieť študovať priamo originál.

Delenie slov v rukopise je často nejasné, na mnohých miestach je text úplne zliaty akoby do jedného slova. Tam, kde bol text ťažko čitateľný, sme ho zapísali v hranatých zátvorkách [], lomku / sme použili na miestach, kde sa pripúšťajú rôzne čítania textu. Nečitateľný text je označený [...], ak ide o jeden znak [.]

V rukopise je veľmi zložitá odlišnosť ģ a н, zdá sa, že pisár ich nerozlišoval. Ak je to znak nad riadkom, pripúšťame aj čítanie ģ, ale keďže je nejasné, všade sme použili pri prepise н; ģ sme ponechali len na tých miestach, kde je čítanie úplne nesporné.

Pisár používal čierny (tmavý) a červený atrament; text zapísaný v rukopise červeným atramentom je v tlači uvedený kurzívou.

7. Text Соф 104 (105)

7.1. Predhovor a obsah (listy 1^a-5^a)

List 1a – rukopisné doplnky:

Hore, hnedým atramentom, rukopis písaným písmom, evidentne neskorší:

о[т] числа книгъ библіотечки Кієво [Ко...]

Pečiatka fialová so starou signatúrou.

Dole, čiernym atramentom, vzorný polustav, skoro ako tlač:

Сїа Книга єсть Клісїа Монастырѣ Свѣтѣ Софїи Кієвскою.

Dole, pod tým, iným hnedým atramentom, rukopis písaným písmom, evidentne neskorší:

Кієвоофійскої библіотечки. 1854.

List 1^a

НА НИЛА КЛАСИЛА: ПРЕДИСЛОВИЕ

1

Отъ многыхъ, о благодѣтїю нашемъ спира́нїю, таже ѿ како (na boku opravené
červeným jako ѿ нѣкоого) дѣ-

мона главногъ, родѣ челоувѣческому врага, нашихъ временъ
подвнгошася, ни едно хрїстїанское вещь обще и тцетнѣн-

ша бысть. Бысть зрнѣа паче того таже в тѣхъ таже кона преевѣтѣн-

5

шен господа нашего тѣла и крѣви тайне достѣа, ѿ напрат-

нѣншаго вѣхъ вѣрныхъ сужденїа чюжде наведе. А егда

евонствена и спасенїа нашего все спованїе, таже како єсть на
нѣтннѣнше, тако ни одного пограмоцѣа, и ѿ того внѣтѣ.

Аще и тѣлу хрїстовѣ аки бы сдѣа главѣ, сзединнмса: и на пре-

10

нзобѣлнѣнша таже ѿ єго страти прїемлетѣа, плодъ прїемемъ:

таже єдинъ дрѣгѣму нѣчто ѿемлетѣ: или онемъ злѣ разумѣетѣ,

како набо́лшемъ престѣплѣнїю єсть ероднын, тако и смер-

тноономъ близкїи, аще неѿвѣтѣпнѣтѣ подобаетѣ. Но тѣхъ

таже нынѣшнихъ временъ ѿ вѣчнаго и єдинаго церковнаго сз-

15

гласїа себе ѿторгнѣша, ѿ тоє вещь сужденїа на две ча[с]ти

себе разлучиша. Ёко лампидіани срѣчь звннгліани,
 или іако сподобленіем глаголютса, sacramentари, нже сінѣ
 sacramentу еіко могутъ свлчати: и чтое себе
 20 за похвалѣ быти почтаютъ: тые глаголю, ёко лампидіани
 древнаго веренгаріа заблуждѣніе обновляюще, взвха-
 ристїи (sic!) чанне то́кмо быти тѣла и крѣви зна́меніе
 а не истинно тѣло и крѣвь скрѣпляютъ, а еже бы была
 іакаа жрцтва на престоле, никакоже поидцаютъ. А́пта-
 25 рове же, егда в томъ съ правовѣрными сгласуютъ, нже в томъ

List 1^b

sacramente естъ истинное тѣло и крѣвь хрѣстова, нже на олтарю
 дѣиствуетса жрцтва, а в томъ пакы времѣ, іако глаголютъ,
 ѿ небез заблуждаютъ, нже хлѣбъ и вѣно въпе со хрѣстовымъ тѣ-
 ломъ оста́вѣти мнѣтъ, егда естъ по посвященію, іаже хлѣбъ и вѣно
 5 в тѣло и крѣвь о́бращаетъ. символъ или знаменен
 то́чию лица оста́вѣти егда са о́братїло и переменїло
 нхъ существо. В тому нже то́чию похвалы, и благодарненї
 жрцтвѣ быти мнѣтъ, егда же кромѣ похвалы и благо-
 даренен, естъ истинна и грѣхы заглаждающа жрцтва.
 10 В тѣмъ пристѣпїло, нже ани в томъ свѣтыхъ поміанїа быти
 ани ѿ смершихъ молїтса, ани о всѣкомъ человекѣ, о́собно
 моленїа в нем и́знѣати хотѣтъ: и того ради превѣтлѣн-
 ши литургїи канѣн, іако вѣци, неблагочестївое и гнѣ-
 шѣтелное гнѣшютса, нже прїношенїа нареченїа нагла-
 15 ждлетса, ѿ смершихъ и о́собно ѿ живыхъ нѣкоторыхъ
 и о тѣхъ о нїхъже молчїеа повелѣваетъ павелъ молено бѣ-
 детъ. Іако посламоушенїю нхъ заблужденен прѣчь прѣчес
 и всѣкомѣ ѿ тѣхъ вѣщен полезно быти зрїтса пѣтемъ
 вїдоша, прѣчес сео пронзведеши свѣтаго пїсанїа свн-
 20 дѣтельство, дрѣгїми сврзшенными аргументы,
 и крѣпкими чїньми, дрѣгыеже наискүснѣншихъ и дрѣв-
 нѣншихъ сѣнами прочїѣ нхъ сзпїрѣшесѣ. Въ истиннѣ
 наиболше славы се доуто́ншесѣ, іаже нашимъ врагомъ.

прочтоже ꙗко съпротѣвнѣковъ глгъ, ꙗже ѣлѣкаго ѡце чѣнъ сѣтъ
 нхъ, вѣдѣтельства (sic!), свое ѡбрѣвѣше порѣтановленіе с нами 25
 вѣщен нештоагъ. [ ] ꙗже нѣшимъ, глаголю, сопротѣвнѣкомъ
 показаша, нѣмъ не тѣчю ѡ которое чаети сѣтѣпатн,
 нѣ истѣнноу н чѣномъ далечанше ꙗче ꙗхъ ꙗбытн¹ высочаншнми.
 Мнѣ же ко востановленію н преломленію нхъ дрзновѣнїа,
 н нанебольшаго ѡбраметва порабощенію, н ко подпоможе- 30
 нїю народа в вѣре н властн. ничтоже лѣчшаго н крѣпчан-
 шаго бытн зрѣтѣа, неже ли [бѣ/вѣ] ѣдїно н вѣчно вѣрѣхъ народовъ,
 ꙗже хрїстѣ ѣма подаша с нами вѣ тое вѣщн сзгласїе с-

List 2^a

творѣтн нзъгвѣан. Ёлѣко ѡце ко свѣдѣтельствѣ
 что в тѣхъ ꙗже о вѣре н благочестїю начїнаютѣа съпїранїахъ по-
 слѣдоватн подоблетъ, достѣнне подоблетъ довлѣтн, свѣтон
 церквн сѣнъ ꙗже ѡ вѣрѣтвеннаго петрѣа ѡпостолїкаго
 начїанїка н хрїстова намѣстнїка преданѣ естѣ, вѣчнмъ¹ 5
 тѣкъ мнѣжествомъ епїскопѣвъ ѣдїнымъ н тымъже чѣномъ вєгда
 сзхранїла, н ѡ которое, ѡкы бы ѡ насвѣтѣншаго
 вєго мїра пїснїа, ѡ вѣщн ко вѣре належѣцнхъ, ѡце бы
 ꙗкое началоа сѣмнєванїе, ѡ вѣщнїа лжъ по день сн дѣнн
 сѣтъ; но [вѣко/вѣа ко] нже тѣхъ ѣрєсєн нзвєрєтѣлєн, тогда ѡнн 10
 своѣ сѣдѣнїа крѣпкыє н порѣтѣлєныє бытн мнѣце:
 ѡце бо камень ѡ своего мѣста подвїган, тонъже бы тѣне
 но вѣко велїкымъ сѣлєствѣнїемъ сзкрѣшннн сѣлєствѣ-
 ваша, ѡ вѣщнныє пѣмощн прнзвѣтн не бѣло бы чѣ-
 ждо. Н [с]еже бы собою недоволенє мог[ ] камень на камєнн, 15
 снрѣчь на крєстѣ ѡснѣванъ, вѣлїкымъ полкомъ ѣрєтїчєскимъ,
 ѣлѣкымъ ѡце, за вождемъ хрїстомъ, ѡснѣвѣшнмъ ѣго, съпротѣ-
 влатѣа: но ѣгда вєсѣ мїрѣ ѣвѣтвенно бѣдетъ. вє
 ꙗже хрїстѣа по вселєннѣ прнѣша, истѣнне с нѣмн сзгласѣватн

¹ в л г nadpísané červeným drobným písmom nad textom určuje asi správne poradie slov – teda malo by byť: нхъ ꙗче бытн.

- 20 ёретици же своего хитро левтва познавающе недрѣхъ.
 Аondeже есть ёще мѣсто вѣрчѣства, ко наплѣшешу вѣрчѣ
 шрѣчь христѣ да взврататца, и еаже прзвымы вззрѣнїемъ
 нескѣнымн или свѣдѣтельствоннымн (*sic!*), но [нем]лаѣнше
 смертоноснымн и непортоателнымн, аще истїнне
 25 разсѣдѣтца, нхъ аргументы прїведены нѣгакѣю вѣрѣ нмъ
 нмѣша, тѣхъ пакн гакѣ оплаканыхъ и недвѣрчѣваннѣ
 смертоноснее нзбѣгаютъ и гнѣшатца: прочее же еѣе прїавши
 акы антїдот[ъ/н], аще нхъ свѣлюти немогутъ, что бѣдетъ
 о своемъ спасенїю истїннѣши и безстрѣшнѣши про-
 30 нзындѣтъ. И тако еѣе наипервен постановити подо-
 блетъ, нже еѣе что ѿ вѣрѣхъ народѣв и странъ хрїста прославлѣющнхъ,
 вездѣ безо вѣлаго различїа схранѣтца, сего немѣг[ъ] не
 быти ѿ хрїста и ѣченїковъ предано, того неподѣбатїи сз вѣакою

List 2^b

- почестїю почїтати, прїимати и сдержати, ёсть не благо-
 чествѣо и прелѣкѣо глаголати. А егда тако ѣ вѣрѣхъ народѣвъ
 хрїстїанскнхъ, и ёренъ божественнѣю свѣтннѣю сзвѣршѣюще:
 и дѣнствѣюще, по посвещенїю нмже истїнно бытѣ тѣла
 5 хрїстоко и кровѣ, точїю ѣставлѣющїмн внѣшнїмн знѣкн,
 ѣ вѣрѣхъ гѣвственнѣо ёсть, да вззглаголютъ, твое повелѣнїе помї-
 нающе (а наипачеже еѣе еаже глаголазъ господь: еѣе да творнше
 в мое взыпомїнанїе.) тобѣ прїноснмъ, а наипаче потре-
 вно есть еїю жрѣтѣмъ быти ѿ хрїста постановленнѣю и рѣ-
 10 камн ѿ апостолъ ажъ к нѣшнмъ временамъ предано. Но егда
 еѣе вѣ ѣставленїе грѣховъ вездѣ прїноснтца, и в тои
 о свѣтнхъ помїнанїе творнтца, да о жїбнхъ и мерзтвнхъ вкѣ-
 пе гакѣ [ ] нѣкоторнхъ менѣвїте молено бѣдетъ, нѣсть
 сѣмневѣтелна вѣтарѣ жрѣтѣ, что сѣврѣнскнмъ наре-
 15 ченїемъ лѣторгїю глаголемъ, и грѣхы истрѣблати, и тако
 жнвнмъ гакѣ мрѣтвнмъ, вкѣпе [г]ко [ ] ѣсобно нѣкоторымъ по-
 моцно быти, еѣе же аще хотѣще или нехотѣще люто-
 ры ѿ временъ апостолѣв ажъ к намъ прїити. Чемъ бытѣ да канонъ (*na boku*
opravené červeným da pravilo)

лѣторгїи, ѣгоже тыѣ тако гнѣшуютца. Ѹ прочнѣхъ вѣѣхъ вѣ-
 рныхъ доггтонне свѣтлы, ꙗко ѣсть, да бѣдетъ глаголанъ ѿ почитанъ. 20
 Да възпрошенн бѣдѣтъ вѣѣхъ стѣранъ ѿрен ѿ вси ѣдїными
 ѣстнами ѡбещати бѣдѣтъ, ꙗже ꙗже рекохъ тако ѣа ѿмѣн.
 Да възпрошенн бѣдѣтъ ѣднѣнн, ꙗже ꙗзыка халдѣникагѡ
 наслѣждуютца, ѿ тыѣ ꙗже тако быти невѣзбранатъ. Такоже
 ѿ армени, ꙗже ѣако в нѣкоторыхъ дрѣвѣхъ нѣкогда ѡ насъ не-
 сгласоваша, но в чѣѣхъ всегда ѣ налн възстѣннѣ нанлѣч-
 ше сгласоваша. Такоже ѿ грекы, ѿ онн ꙗже тако быти
 ѣкрѣплатъ, да предѣватца нн ѣдїныхъ быти хрїстїанъ ꙗже бы
 дрѣсали ѿнако вѣрватн. Ёако ꙗже что же нхъ подобаетъ
 ѿпытовати, ѣгда в венацыи недавно предъ тымъ выданъ
 ѣсть нхъ ѣвхолоновнъ² ѿн ѣренскоѣ, греческоѣ, ѡ котораго вѣл-
 кын възможетъ чинъ жертвованїа нхъ познати. Но же нхъ на
 благо лепнѣшнн ꙗзыкѣ не вѣакомѣ ѣмѣти дано ѣсть, 30

List 3^a

ѣн трѣдъ подвѣхъ вѣцен ѡбцен хрїстїанское да ꙗла кавѣїла
 мѣжа благочестїаго ѿ некѣснаго крѣткѣю ѿ ѣченѣю лѣ-
 торгнѣю ѿ толкованїе к нен прїдахъ, ѿ ꙗже вычлѣншнхъ вѣцен ѣз-
 зерцанїа наслѣждуютца, ѣю тѣннѣю ѿ свѣтою жрѣтвѣю, ѡ
 чѣѣхъ ꙗже ѣсть ѣто вѣако вѣцен ѡлѣченныа, ѣмомъ законѣва-
 юще да прїмѣтъца, ѿ богѣ, по колїкѣ быти можетъ прїлѣчатца. 5
 ѿ макїма монаха нанлѣчшаго дїонїїева толковнїка,
 ѡ мїстагоїи церковнон, ѣрѣчь ѡ вѣведенїю ко свѣтымъ церѣ-
 ковнымъ тѣннамъ, книжкѣ прїдахъ. Ѣ чѣѣхъ вѣѣхъ невѣмневѣаю [ѣ/ѡ]
 прїлѣжныи чїтѣлннкѣ, ꙗже ꙗже прїлѣжне прочтѣшь, немѣ-
 лѣе ѡ ннхъ полезное прїнмѣшь, ꙗ нанпачѣ да не вѣакымъ вѣѣтрѣомъ
 ѣченїа ѣкрѣженъ, ѡцы нѣзѣры, ѣрѣчь ѡ хрїстѣовѣн церквн,
 нанлѣчшаго вѣжда вѣрныхъ, ѣчѣез нїакоже ѡвѣдѣшь. ѿ сїю тѣл-
 готѣ сего радн благо лѣпнѣ прїлѣхъ, же ѣгда люторн, да свою вїнѣ
 гавѣтвѣншншю ѣзтворатъ, грекн нхъ радн ѣзтворїтн вѣлїчат-
 ца, ѿ тымъ ѿмѣнїемъ на благо лѣпнѣшнн ꙗзыкѣ ѣ предѣрѣхъ глаголю, 15

² Sic! Možno ale vypadlo r, lebo je tam väčšia medzera.

но бацнен њ провѣншихъ, ко званети прѣзываютъ. Ты еже прочѣта-
вши ѡдобне вырозѡмѣютъ, гакѡ далеко и шѣроко ѡ ннхъ грекове
ѡстоатъ, ѡ вачети ѡртодоѡвехъ вкупѣ съ прочѣми хрѣстїа-

20 нкыми народы творатъ. Подоблетъ же тебе прѣлѣжнын
чѣтанїкѡ наказатъ гакѡ двадесат[ь] девят[а] ѡ тридесат[а] глѣвѣ
кнїгы каваїла прѣлѣжне чѣтаешъ, ѡ ннхъ же кто неискѡбнын
можетъ вырозѡмѣети нншее разумѣети грекы ѡ словесехъ посве-
щенїа, нежели церкоvehъ латїнска (*na boku opravené červeným Рникам*) разумѣетъ,
ѣгдаже вѣцї нна-

25 кога разумѣетъ: но да к нен чѣтанїю безетрашне прѣтѡ-
пїшь, подоблетъ тоба в кратце наказовати. Нанпервен
подоблетъ да вырозѡмѣешъ грековѣ, латїновѣ разѡмѣнїа мно-
гажды недоволие выразумѣети, ѡ ѣгда бѡдетъ вытолкованы,
ѡдобне съгласовати нхъ. Чѡ было на концыиѡме (*na boku opravené červeným на
своѡре*)

30 флорентїнскомъ, ѣгда было ѡ проїсхожденїю дѡха свѡтагѡ:
понеже ѣгда разумѣша латїновѣ два начїла полагати,
ѡ того ради со ѡными несъгласоваша, ѡ ѣгда ннако вѣцъ
быти проразумѣша. ѡдобне (*odkaz na poznámku na boku, kde je skratka и.ѡ*)
позволиша. Такоже зѡвѣ

*V pravom dolnom rohu strany je rozsiahla poznámka miniatúrnyim písmom, ktorá je
rozvinutím slov ѡдобне позволиша v poslednom riadku, časť textu poznámky sa
stratila orezaním a opotrebovaním okraja papiera.*

[*казанїе*]

ѡдобне позволиша, и [...]

его̀ дрззочтне [...]

сателю пре[д/д]ѡще неѡ [...]

волиша на чѣю [новѡ]

леннѡю деѡлогїю. [...]

чїю златомъ рѣчлѣнн [...]

цесарѣ [ѡ/г]рѣцкы и патрїархъ

сн, д, з³ константинтїноп [...]

кнн, ѡ колнко дрѡгымъ ѣп [...]

³ Asi ѡснфъ.

сребролюбѣвымъ предат[...]
 древнаго своего благо[ч...]
 ѿ святыхъ [н/мз] премудры [н/мз] марко едескихъ непозволене [л]. (сз
 тремя святыми патріархы ѿ нихже посланы бысть, и сз
 множаншии
 правобѣрными ѿце еѣды и мученіа *(doplnené cez hviezdičku мнѳгые)*
 претрзпѣли ѡ томъ, іако и въ исторіахъ ѡ ѳомомъ соборе
 писано пространнѣнше сз
 тельствуетъ ѳ семъ в греческомъ, в сирскомъ, рускомъ или ервекимъ.

List 3^b

кавасил[л] зреть мнѣи латїновъ вѣровати едїнымъ исповѣданїемъ
 хрїстовыхъ словесъ хѣо тѣло и кровъ сздѣловати, егдаже ни-
 ктоже сумневаетъ недоуѣти [образноуещенїа/образноуещенїа], ѿце небдетъ
 посвещающаго, ереѡ постановленїе и предложенїе. Оныиже
 прїстѡпающимъ образъ словесъ в лице хрїста подѡвши, глаголетъ быти 5
 свзвршенно, имѣти обрашенїа илѡ ілюю хрїста на превышнаго
 ерѣѡ. Такоже ложне мнѡтъ латїны презїрати молнтвѡ,
 гже бывають ѿ ерѣѡ над дѡры, по прочїтанїю словесї хрїстовыхъ,
 и ѿ чїнѡ посвещенїа глаголемыхъ. Сїе же ложно быти іавствено,
 ѿ канонѡ церквї латїнскае, в [немзже] полагають три молн- 10
 твѡ. Ю посвещенїю над божественными дѡры. И что
 зреть быти в томъ мнѣнїю, да взнепцдетъ по посвещенїю сло-
 весъ, еце оставати хлѣѡ и вїна сѡщество, а ни развѣѡ
 по еренскихъ молнтвахъ и благословенїю быти ижененїе, сїе 15
 быти лѡжь, илї ѿ блїїѡѡ и хрїзостѡмова посвещенїа чїнѡ
 здоѡне выроздѡмѣти мѡжешь. Юнеже по словесехъ посвещена [л]
 надъ хлѣѡмъ и вїномъ произведенныхъ, ерѣѡ и дѡконъ тѡѡ іавлѡтъ,
 да прехлѡны бѡдѡтъ. И едїнъ кз престѡлу три крѡтъ по- 20
 кланѡтѡ, что бы не было ѿце бы едїною вешїю не бы-
 ло перемененїе. В томъ ѿце благословенствомъ и молнтвѡми
 послѣдующїми и глаголющїми, ѿ ерѣѡ, было бы перемененїе
 не было бы перемененїе хлѣѡ прежде перемененїа вїна. Юнеже
 по благословенїю ѡбонъ и молнтвѡ, глаголетъ, еренъ переменѡще

- ΔΔχο[мз] твонмз свѣтымз: но вѣако ѡце нѣтїнныѣ сѣтѣ ѡже глаголютѣ, молї-
- 25 твое ѡрѣа было бы премеенїѣ ѡво хлѣба ѡво вїна чїнѣ.
 Ѥ такоє єго толкованїе ѡ нн[з/м] собою бы доволне сзѣтоѡла,
 лнн хрїстовомѣ чїнѣ н ѡстроєнїю повѣщїенїе грѣеєкоє, ѡце
 бы было таковоє сзглаговаѡ бы ѡже своє тѣло пѣрвое
 нѣтїнне сздѣлаа, потчомз крѡвѣ, а не сдѣбѣе вкѡпѣ.
- 30 Ѥ сего радн подобетѣ глаголатн, латїновз н грекоѡ быти ѡмї, да ты-
 мз же нѣтїннѣ повѣщїенїа пронзведѣтѣ, ѡ ннако хрїстовѡ глаголз,
 не былз бы сздѣатель ѡко глаголетѣ хрїзостомз. Ѥтоже навѡднтѣ
 каваѣла[а] ѡкн своємѣ мнѣнїю сзпротївна, но вѣако ѡнї єго

List 4^a

- ѣнѣ в разшїренїю доволне творнтѣ. Ѥ во что дѡстонтѣ
 кз ѣлѣ словєз: растїте н ѡмножантєа, нм[н]же да
 дрѡгне прїдадѣтєа, нспытовано єсть снрѣчї, брѡкз,
 пїща, н прочєє, єе же вїноѡ єсть, нже єе ко бѣдѣцємѣ ѡне-
- 5 сѣтєа, нспытованное же да заключїтєа. Здѣ же хрїстосз
 нѣтїнное н вєщїю єдностѡщєє своєго тѣла на-
 сѣтоанїе назнѡменовалз, н тако ѡ[нз] сздѣлаа тако быти
 повелѣлѣ, да глаголз нхз бѣдетѣ сзврзшенз, н дѣнствѣющз,
 тѣмї єдїнымз временємз, нмже глаголютєа, некогда прошлѡ.
- 10 Ѥко зрнтєа сзглаговатн каваѣла : Ѥ нї прєкаждаетѣ
 что в лѣторгїи хрїзостѡма н вѣлїлїа, по пронзвѣ-
 денїю словєєз хрїстовыхз, глаголетѣ ѡрен, да бѣдетѣ, тѣло,
 да бѣдетѣ крѡвь. Неподобетѣ разѣмѣтн тогда быти
 прѣвѣе премеенїе, ѡже ѡже мало прєжде быстѣ: но да н
- 15 зѣмѣлено бѣдетѣ нже ѣлїко глаголз хрїстовѡ вз глаєє промї-
 нѣлз, нѡ вѣако ѡстаетѣ нсполненїе сїлы єго но
 н символн нлн л[їц]амн хлѣба н вїна: такоже рѣвнын
 чїнз глаголанїа ѡвѣрѣтаетєа ѡ марка в пѡтѡн главѣ: ѡ же-
 нѣ ѡже течєнїе крѡвн стѣлаа, ѡже єгдѡ ѡвѣрѣчєана
- 20 быстѣ ѡ хрїста вѣрою, н прїкосновєнїємз взыкрѣлїа (*doplnené cez hviezdičku rїzy*)
 єгѡ, ѡ хрїста
 нїчтоже слышала, бѣдн здрава (*opravené na boku červeným ocцеленна*) ѡ раны
 твоеа, ѡже ѡже

Ⲫⲫⲣⲟⲃⲗⲉⲛⲁ ⲃⲓⲙⲗ. *Но* ⲥⲓⲈ ⲒⲐⲘⲐⲐⲐⲐⲐ ⲫⲟⲧⲧⲉⲗⲁⲗ ⲫⲣⲓⲥⲧⲟⲉⲗ, ⲉⲗⲓⲕⲟ ⲡⲣⲓ-
 ⲕⲟⲓⲛⲟⲃⲉⲛⲓⲈ ⲣⲏⲫⲫⲓ ⲡⲣⲟⲙⲓⲛⲫⲗⲟ, ⲛⲟ ⲃⲉⲗⲕⲟ ⲏⲥⲘⲉⲗⲉⲛⲓⲈ
 Ⲱⲧⲫⲗⲁⲃⲓ ⲡⲟⲗⲏⲫⲁⲃⲩⲟⲩⲓⲈ ⲡⲣⲉⲃⲃⲓⲃⲗⲟ. *И* ⲧⲁⲕⲟ ⲉⲒⲗⲁ ⲕⲁ-
 ⲃⲉⲛⲏ [ⲗ] ⲧⲟⲕⲕⲟⲩⲉⲧⲫⲗ ⲕⲁⲛⲟⲏ Ⲙⲉⲣⲫⲗⲕⲃⲏ ⲗⲁⲧⲓⲛⲓⲕⲟⲉ, ⲧⲁⲕⲟ ⲉⲗⲓⲕⲟ
 ⲣⲁⲫⲫⲓⲙⲗ, (*doplnené cez hviezdičku* ⲥⲫⲒⲗⲁⲥⲫⲉⲧⲫⲗ) ⲧⲟⲉ ⲣⲁⲫⲗ [ⲏⲓⲈ ⲥⲧⲗⲫⲫⲉⲧⲫⲗ] Ⲱ ⲣⲁⲫⲫⲓⲙⲗ
 ⲗⲁⲧⲓⲛⲟⲃⲫⲗ, ⲓⲁⲫⲉ ⲥⲓⲈ ⲏⲏⲁⲕⲟ
 ⲡⲣⲓⲈⲗⲗⲟⲩⲫⲗ. *И*ⲃⲟ ⲡⲣⲉⲛⲟⲥⲓⲧⲏ ⲏⲗⲏ ⲕⲟ Ⲓⲟⲣⲉ ⲃⲫⲫⲟⲛⲟⲓⲧⲏ, ⲧⲟⲗ-
 ⲕⲩⲉⲧⲉⲗ ⲡⲣⲉⲙⲉⲛⲁⲧⲏ. *Л*ⲁⲧⲓⲛⲓ ⲫⲉ ⲣⲁⲫⲫⲓⲙⲫⲓⲟⲩⲫⲗ ⲡⲣⲓⲛⲟⲥⲓⲧⲏ
 ⲣⲗⲕⲁⲙⲏ ⲥⲃⲁⲧⲁⲒⲟ ⲁⲒⲒⲉⲗⲗ, ⲥⲏⲣⲫⲉⲧⲫⲗ, ⲫⲣⲓⲥⲧⲁ, ⲓⲁⲫⲉ ⲉⲗⲓⲕⲟ ⲥⲃⲉⲧⲫⲗ
 ⲁⲒⲒⲉⲗⲗ, ⲏⲗⲏ ⲁⲒⲒⲉⲗⲏ ⲏⲗⲏ ⲁⲒⲒⲉⲗⲟⲕ ⲓⲁⲫⲉ ⲙⲟⲗⲏⲧⲃⲓⲛⲓ ⲏ Ⲱⲉⲧⲉⲫⲥⲁⲛⲓⲗⲏ
 ⲏⲁⲫⲏⲏ ⲃⲟⲒⲗ ⲡⲣⲓⲛⲟⲃⲗⲁⲧⲫⲗ, ⲓⲁⲕⲟ Ⲙⲓⲧⲁⲉⲙⲟ ⲃⲫ ⲕⲏⲓⲒⲁⲫⲫⲗ ⲧⲟⲃⲓⲈⲃⲓⲫⲫⲗ,
 ⲏ ⲡⲟⲧⲟⲙⲫⲗ ⲉⲒⲗⲁ ⲒⲗⲁⲒⲟⲗⲉⲧⲫⲗ ⲡⲟ ⲒⲗⲁⲒⲟⲗⲉ ⲫⲣⲓⲥⲧⲟⲃⲟⲙⲫⲗ, ⲗⲁⲣⲓ ⲡⲣⲉⲥⲧⲟⲗⲗ, ⲫⲗⲫⲉ'
 ⲏ ⲃⲓⲛⲟ ⲉⲧⲉ ⲏⲁⲣⲓⲘⲁⲧⲏ, ⲥⲓⲈ ⲏⲥⲧⲓⲛⲏ ⲉⲗⲓⲕⲟ. *О* ⲃⲓⲛⲫⲉ ⲫⲉ
 ⲛⲉ ⲧⲁⲕⲟ ⲟⲃⲣⲉⲒⲗⲁⲓⲟ: ⲡⲟⲛⲉⲫⲉ Ⲙⲁⲫⲏ ⲏⲁⲣⲓⲘⲁⲗⲉⲧⲉⲗ ⲃ ⲗⲓⲧⲟⲒⲒⲓⲛ

List 4^b

ⲫⲣⲏⲫⲣⲟⲧⲟⲙⲟⲃⲟⲛ ⲏ ⲃⲁⲥⲓⲗⲓⲈⲃⲟⲛ. *И* ⲉⲗⲓⲕⲟ ⲫⲉ ⲃⲓⲈ ⲏⲥⲧⲓⲛⲏⲰ
 ⲃⲓⲙⲗ, ⲛⲟ ⲃⲉⲗⲕⲟ ⲏⲓⲧⲫⲟⲫⲉ ⲃⲓⲈ ⲧⲘⲉⲧⲏⲧⲟ ⲃⲓⲙⲗ, ⲉⲒⲗⲁ ⲫⲉ ⲃⲉⲧⲓⲛ
 ⲃ ⲏⲓⲫⲉ ⲗⲣⲗⲒⲙⲉ ⲟⲃⲣⲁⲫⲁⲟⲩⲉⲗ ⲟⲃⲃⲓⲕⲏ ⲥⲫⲉⲣⲫⲁⲧⲏ ⲏⲙⲉⲛⲁ
 ⲧⲫⲉⲫⲫⲗ ⲓⲁⲫⲉ ⲡⲣⲉⲙⲉⲛⲓⲗⲁⲗ. *О*ⲩ ⲏⲰⲁⲏⲏⲟⲃⲟⲛ ⲃⲧⲟⲣⲟⲛ Ⲓⲗⲁⲃⲉ. *И* ⲧⲟ-
 Ⲓⲗⲁ ⲗⲁⲧⲓⲛⲓ ⲏⲁⲣⲓⲘⲁⲟⲩⲫⲗ ⲃⲏⲏⲟ ⲕⲣⲟⲕ ⲫⲣⲓⲥⲧⲟⲃⲗ. *И*ⲃⲟ ⲒⲗⲁⲒⲟⲗⲉⲧⲫⲗ ⲥⲃⲁⲧⲫⲏ
 ⲕⲩⲏⲡⲣⲏⲗⲏⲫ: ⲃⲫ ⲕⲏⲓⲒⲁⲫⲫⲗ ⲃⲧⲟⲣⲓⲫⲫⲗ, ⲃⲫ ⲉⲡⲏⲥⲧⲟⲗⲓⲏ ⲧⲣⲉⲧⲉⲛ
 ⲕⲁⲕⲟⲫⲉ ⲧⲃⲁⲣⲏ Ⲱ ⲧⲃⲁⲣⲏ ⲃⲓⲛⲟⲒⲁⲗⲗⲁ ⲏⲟⲃⲟⲉ ⲃⲓⲛⲟ ⲥⲫ ⲫⲣⲓⲥⲧⲟⲙⲫⲗ ⲃⲫ
 Ⲙⲁⲣⲉⲧⲃⲓⲛ Ⲱⲧⲫⲗⲁ ⲡⲏⲧⲏ ⲃⲫⲗⲉⲙⲫⲗ, ⲁⲧⲉ ⲃ ⲫⲣⲫⲗⲧⲉⲃⲉ ⲕⲟⲒⲁ ⲟⲧⲫⲗ. *В*ⲏⲏⲁ ⲛⲉ-
 ⲡⲣⲓⲛⲟⲥⲏⲙⲫ (*vsunutý otázník červeným atramentom* ?) Ⲓⲉⲣⲁⲥⲏⲙⲫ [ⲕⲟⲒⲉⲗⲏⲃⲏⲛⲓⲟ /
 ⲕⲟ Ⲓⲉⲗⲏⲃⲏⲛⲓⲟ], ⲫⲗⲫⲉⲃⲫⲗ ⲓⲁⲫⲉ ⲥ ⲛⲉⲃⲉⲃⲫⲗ ⲫⲫⲉⲗⲫⲗ, ⲧⲫⲉ-
 ⲗⲟ ⲒⲟⲥⲡⲟⲗⲏⲈ ⲉⲗⲓⲕⲟ, ⲏ ⲃⲓⲛⲟ ⲏⲫⲉ ⲫⲉⲛⲏⲏⲕⲟⲙⲫ ⲗ [ⲗⲉ]ⲗⲫⲗ, ⲕⲣⲟⲕ ⲉⲒⲟ ⲉⲗⲓⲕⲟ ⲏⲟⲃⲗⲁⲒⲟ
 ⲫⲗⲉⲧⲫⲗ. *Т*ⲫⲉ ⲫⲉ Ⲱ ⲏⲁⲥⲫ ⲣⲉⲧⲉⲛⲏⲓⲈ, ⲫⲣⲉⲡⲗⲉⲧⲫⲗ ⲥⲫⲉⲟⲣⲫ
 ⲫⲗⲟⲣⲉⲛⲧⲫⲏⲓⲕⲓⲛ ⲕⲟⲧⲟⲣⲓⲛ ⲁⲣⲙⲉⲛⲟⲙⲫ ⲗⲗⲫ Ⲙⲏⲏⲫ ⲡⲟⲃⲗⲁⲧⲉⲛⲓⲗ Ⲙⲉⲣⲫⲗⲕⲏ
 ⲗⲁⲧⲓⲛⲓⲕⲟⲉ, ⲉⲒⲟⲫⲉ ⲡⲣⲓⲗⲫⲗ, ⲉⲒⲗⲁⲫⲉ ⲏ Ⲓⲣⲉⲕⲫⲓ ⲛⲉⲃⲫⲉⲣⲏⲗⲫⲏⲫⲏ.
*С*ⲏⲉ ⲃⲓⲗⲉⲗⲟⲉⲗ ⲏⲁⲕⲁⲫⲁⲧⲏ, ⲗⲁ ⲕⲧⲟ ⲛⲉ ⲃⲫⲫⲏⲡⲫⲫⲉⲧⲫⲗ Ⲓⲣⲉⲕⲟⲃⲫ
na boku je poznámka malým písmom, zdá sa, že je vsuvkou pred slovo ⲣⲁⲫⲫⲓⲙⲗ *na d'alšom*
riadku:

ⲘⲧⲰ ⲕⲫ ⲥⲟⲰⲣⲗⲫⲉ-
 ⲏⲓⲟ ⲧⲫⲉⲗ ⲏ ⲕⲣⲟ-

ВН ГОСПОДНЕН ДОСТОНѢТЪ

Ѡ ЛАТИННОѢ РАЗУМА

- 15 РАЗУМА СРѢЧЬ Ѡ ЦЕРКОВНОИ ИСТИННЫ, РАЗСТОЛѢТИ.
Что всѣхъ мѡжетъ Ѡ тѣхъ двоухъ главъ сзбрати. Ардгыи же
в тѣхъ книгахъ суть, таковыи да ничтоже вѣщен благочестї-
ваго и хрїстїанского глаголатисѣ мѡжетъ. Ты еже чїтáлнїкѢ
прїлѣжне да чїтаешь, и разсуддѣешь, и аще что дѢховного
20 полезнаго прїимешн богѢ сздáтєлю и всего податє-
лю благодарн.

Главы ѡже вь книзе сєн.

Ила каваїла толкованїе на божественнѢю лѣторгїю

Глава а. Аистъ . Макїїма мнїха о церьковнои

- 25 мїстагогїи, и котѡрыхъ знаменованїе. Глава б̄.

Аистъ . Германа архнєпископа церьковныхъ вѣщен сз-

зерцанїе и чанное разсудженїе. Глава г̄. Аист̄ .

Фрагменты ѡ лнторгїяхъ толковыхъ.

Ѡ єрархнцкїе кнїгы или Ѡ сїнноначалнїческыи свѣтаго

- 30 апостола дїонїїа ареѡпагѣта. Глава д̄. Аистъ .

Танна сїназновсз или прїчастїе. Глава е̄. Аистъ .

List 5^a

Феѡрїа, срѣчь созерцанїе или Ѣмомъ разсудженїе. Глава з̄. Аистъ .

Ѡ чїнѢ лнторгїи, Ѡ Ѣстїна дїлософа мѢченїка хрїстїан[сѣтѣа]

радн речїенїе. Глава з̄. Аистъ . Свѣтаго грїгорїа ннїскаго. Глава

н̄. Аистъ . О свѣтыхъ и пречнстыхъ хрїстовыхъ чаннахъ Ѡ свѣтаго

- 5 іѡанна дамаскѣнакаго (sic!) напїсано. Глава д̄. Аистъ .

Нїкола ѡ єпископа метонскаго и тѣмъ ѡже колеблютєа и глаголютъ ѡ-

сїеннын хлѣбъ и вїно, небытн хлѣбъ и вїно господа нáшего инѢла

хрїста.⁴ Глава г̄. Аистъ . Божественнаго самѡна єпископа гла-

⁴ Pisár omylom dva razy zopakoval slová „хлѣбъ и вїно“; na liste 106^a je uvedené správně: „Нїкола ѡ єпископа метонскаго и тѣмъ ѡже колеблютєа и глаголютъ ѡсїеннын хлѣбъ и вїно, небытн тѣло и кровь господа нáшего инѢла хрїста.“

скаго града гаданіеа асметомз ерацыномз. Глава ді. Асцтз .	
Марка ахнепникапа едесскаго нже нечотію ѿ гласѸ господнихз словесз оъвацаютьса божественныя дъры. Глава вї. Асцтз .	10
Молитва сватаго іѡанна златоустатаго. Глава гї. Асцтз .	
Молитва сватаго, августына епникапа японникаго. Глава ді. Асцтз .	
Молитва сватаго діонісія ареопагїта. Глава еї. Асцтз .	
Иже вз сватыхз отца нашого іакова брѣта божїа лѹторгїа.	15
Глава ѕї. Асцтз . Божественная служба сватаго апостаола петрѣ.	
Глава зї. Асцтз .	

7.2. Božská služba svätého apoštola Petra (listy 129^b – 133^a)

List 129^b (časť)

- 20 **БОЖЕСТВЕННАЯ СЛУЖБА СВАТАГО АПОСТОЛА ПЕТРА: ИЕРЕЮ**
сзтворѣн прокомидію по оуставу бже непремѣнно, кромѣ мѣтву
їю рцы на кадїло: мѣтвѣ кадїлама: владыко господи бже нашѣ, нже
сподобѣвыи насѣ
смирѣнныхъ ѣ недостоѣнныхъ рабовѣ твоихъ быти, служителии сватому твоемѣ
жертвовнику:
Ты ѡцѣстивши (*sic!*) всѣ прегрѣшенїи нашіи. ѣ достоѣнныхъ насѣ сотворѣи на́н_
- 25 *тѣмѣ сватаго твоегѣ дѣха славити ѣ пѣти пресвѣтое ѣма твое. [н вѣити сѣ]*
чїстѣю сзвѣстїю. да сподобимѣ скончати божественною твоєю службою, ѣ при-
нестїи во сватаго твоего ѣ пренебеснаго жертвѣнника сїе кадїло, вѣ бѣню благо-
дѣхїа дѣховнаго. ты бо єси ѡсвѣщенїе ѣ [просвѣщенїе]. ѣ твѣтѣ славѣ
возсылаемѣ:
ѡцѣ ѣ сыну ѣ сватому дѣхѣ нынѣ ѣ присно ѣ вѣ вѣки вѣкомѣ. *Молитвѣ*
предложѣнїа.
- 30 *Благослови господи бже нашѣ предложѣнїе сїе, ѣ подѣи рабомѣ сѣномѣ сѣрдце*
чїсто, ѣ помыслѣ
Не пограбленѣ, гѣко да достоѣнны ѡбращемѣ, прїити ѣ причастнѣмѣ

List 130^a

- твоемѣ причїстѣомѣ тѣлѣ, ѣ четныѣ кровѣи, ѣ не осужденныхъ насѣ сзтворѣи*
предстѣити предѣ
твоею вѣ дѣнь страшныи, даровѣвыи намѣ сего ради ѡстѣвленїе грѣхѣомѣ
ѣ жнѣвѣ вѣчныи.
гѣко да ѡсвѣтити ѣ прослѣви пречетное ѣ великолѣпо ѣма твое, ѡца ѣ сына
ѣ сватаго дѣха нынѣ:
*Тѣже оубѣ сзтворѣтѣ ѡпѣртѣ. ѣ гл҃голетѣ дѣл҃кѣмѣ: Благослови владыко. *їерен:**
Благословенно царѣтво,
- 5 *ѡца ѣ сына ѣ сватаго дѣха, нынѣ ѣ присно ѣ вѣ вѣки вѣкомѣ. ѣмїнь. пѣвцы.*
ѣдннѣ-
рѣдныи сынѣ сѣбо бже: ѣ исхѣднѣтѣ, творнѣтѣ вхѣдѣ. молитвѣ вхѣдоу:

Благодѣтелю всѣмъ, ꙗко великое твѣри создателю. прїимѣи приходящихъ ти
 въ церковъ твою ꙗко великомъ полезное исполни. ꙗко приведеи [всехъ] въ соверше-
 нїе, ꙗко достойныхъ насъ сотвори царствѣа твоего. Благодѣтїю ѡбладѣнїа ради
 твоего. Соверши насъ
 въ свѣтлоу избранїю апостольскѣи церковѣ. Юже со о҃р҃чи честные кровн. 10
 единокровнаго
 сына твоего. С нимже благословенъ еси съ пресвѣтымъ бл҃гнмъ
 ꙗко животворящимъ ти дх҃омъ:
 діаконъ премѣдрость прѣоти, людне. Прїидѣте поклоннма ꙗко припадѣмъ:
 Тропарь, ꙗко кондакъ. възглагола. Господи слава. Помолнма. О҃р҃чїаши наши
 молнма
 господи, всеелїе исповни ꙗко т[.]ю хвалу въ радости господи ради нашего іс҃уса
 хрїста сына твоего.
 с нимже живѣи [..] ии [..]рствешн⁵ боже наши въ соеднѣнїе дх҃а свѣтаго, въ всѣ 15
 вѣки,
 аминь. ꙗко іерен глаголетъ, слава въ вышнихъ богу. [Таже прочее] глаголетъ. да въ
 славу богу ꙗко ѡцъ аминь.
 починаетъ глаголати ирїеленонъ⁶. Г҃_ж_ды. Еленонъ, Г҃_ци, ꙗко пакн, крнеленонъ.
 Людне. Господи с нами,
 діаконъ. възглаголетъ. Помолнма ꙗко еже [.] іерен преклонѣтѣа ꙗко глаголетъ
 молнма.
 Юди господи рабомъ своимъ вѣрнымъ денїцѣ невеню поможн, ꙗко да тобѣ
 всѣмъ
 ердцемъ прѣсѣтѣ, ꙗко ꙗже [достойно] прѣото да испрѣсѣтѣа. Господи ради нашего 20
 іс҃уса хрїста сына твоего. възглагола.
 ꙗко ты еси господи боже наши, ꙗко тобѣ славу ꙗко пѣснопѣнїе възвылаемъ
 ѡцъ ꙗко сыну ꙗко свѣтому дх҃у.
 Людне, трисвѣтоѣ. молнма трисвѣтого: Владыко господи боже вседрзжїтелю,
 Едїне свѣтын [ниже ш./ѡ невенныхъ]
 сіа трисвѣтнѣи пѣсн прїимыи, прїимѣи ꙗко ѡ҃р҃чѣа нашихъ грѣшныхъ.
 Трисвѣтнѣи

⁵ Asi царствешн.

⁶ Spḡvne Khrīe ēlenon

пѣнь, даровавѣи намъ вѣхъ лѣтъ животѣ нашего ѿ днѣи вѣхъ безгрешнын :
дѣконъ.

25 *Взмемъ. іерѣи, мѣръ вѣмъ. апостолъ, і ева[н/г]геліе, дѣкониъ. Помѣлѣи насъ*
боже по величїи

милости твоеи, мѣлмѣи ѡубѣиши і помѣлѣи. *І прочїе дѣконѣтъ порядѣ.*
іерѣи молѣтъ предложѣнїа: Господи боже нашъ прилѣжнѣю сїю молежъ приими
ѡ вонхъ рабовъ,

ѿ помѣлѣи насъ по множѣтъжъ милости твоихъ. і щедроты твоѣи низполагѣ
на насъ

ѿ на люди твои, чѣицѣхъ ниже ѡ тебе богѣтѣи милости *взглядѣи* жъ
милостивын ѿ человеко.

30 *любѣць богъ ѣси, і тобѣ славу [взмемъ/вззвѣмемъ], ѡцъ і сынъ*
ѿ свѣтому дѣхъ, нынѣ і прино і во вѣки.

Мѣръ вѣмъ. дѣконъ. глѣвы [в/н]ѣши господевн прѣклѣнїемъ. іерѣи молѣтъ
чѣно. Владыко

животворче, і добрыхъ подѣтелю, ѿ желѣнїе ѿ человекомъ блаженное ѡубѣванїе
вѣчнын живѣтъ, господа нашего ісѣа хрїста. Сподѣи насъ благохъ въ
ѡбѣщѣнїе, і сїю ти

божественнѣю икончѣи сѣжежъ в наладѣнїе хотѣщаго блаженїѣтъ.

List 130^b

взглядѣи жъ да подѣ державѣю твоею вѣгда храними, ѿ вѣ свѣтъ[з/ѣ]
нѣтннын наѣчїемъ.

Тобѣ славу і благодарѣнїе вззвѣмемъ, ѡцъ і сынъ і свѣтому дѣхъ, нынѣ і
прино.

пѣцы пѣнь херувимскѣю. і творѣтъ великии вѣхъ, і ѿ по порѣвлѣнїи
свѣта на свѣтѣи трѣпѣтъ глаголетъ дѣконъ. Испѣлнїемъ молѣтъ нашн
господевн,

5 *ѿко испѣлнїе небо і земля свѣтые глѣвы ѣго. лѣднѣ, господи помѣлѣи.*
їждѣи възглядѣи.

Іжъ богъ смѣрѣнїю, милости, і любѣи, щедротами і человеколюбивъ ѣси,
ѣднѣорѣднын сынъ твоѣи, і дѣхъ твоѣи прѣсвѣтын, нынѣ ѿ прино. мѣръ вѣмъ.
дѣконъ.

Вззвѣмемъ другъ другѣи лѣбѣзѣнїемъ. ѿ по целѣнїю глаголетъ дѣконъ. в прѣ-

мудрости божїи вѣнчана. *Людѣ глаголютъ, вѣрнѣ въ еди́наго бога. іѣрѣн*
молитва тѣнно. жѣртву твоѣ (hore nadpísané menším písmom [т/внно]) господи, 10
предповелѣнное прино-

шеніе свѣати, ѡ сїе ради насъ прїятны прїими. Господа ради нашего ісуса хри́ста
сына твоѣго, с нимже живѣешь ѡ царствовѣешь боже нашъ. в соедіненіи
дѣла свѣатаго *вззгмъ въ вѣхъ вѣцехъ. господь с вами. горѣ имѣемъ сердца,*
благодарѣніе

взыскаемъ хри́стовъ богъ нашъ. *іѣрѣн молитва въ істиннѣ досто́но*
ѡ праведно єсть подобно ѡ спасително в насъ. *твоѣ прино ѡ повѣду благо-* 15
дареніе взыскаемъ. Господи свѣаты ѡче вездрижнѣтелю (*sic!*) вѣчннъ боже.
ісуса хри́ста ради господи нашего, єгоже ѡ славу хвалѣтъ аггелн поклонѣюцца
господевн,

трепещѣтъ влѣсти небеса, небесныя же сілы, ѡже блаженнн
серафимн кжпно радосно слѣжатъ. с нимже ѡ нашн гласн
іакоже възпрїятны повелѣши молнма. молебное ѡповѣ- 20
данїа твоѣ глаголемъ. *Побѣдоу пѣнь, поюще, възпѣюще, і глаголюще.*

людїе. свѣатъ, свѣатъ, свѣатъ. іѣрѣн тѣнно Твоѣ оубо смиренне ѡче,
ісуса хри́ста сына твоѣго господи нашего. молнма, ѡ мнѣма дѣемъ.
іако прїятноу да имѣеши молнма нашъ, ѡ благословн на сн
дѣры. *амінъ. Знаменїи єрѣю, сїе приношеніе. амінъ.* 25

Сїе свѣатыя жѣртвы. амінъ непорочнѣю. амінъ въ пръвѣхъ
іаже ти приносимъ, ѡ свѣатн собѣрен апостольстѣн церквн твоѣн,
же смирен, сохранн, соедннн, ѡкормн, сподобн вѣн
кѣнцы землн, кжпно рабъ твоихъ патрїарха, ѡ наше
смирѣніе ѡ недѣстѣнство. *вззгмъ въ пръвѣхъ* помени господи, 30

єпископа нашего, іма рекъ, єгоже дарн свѣатымъ твоимъ церквямъ, въ міре цѣла,
честнѣ, здравѣ, долгоденствѣюща, прѣво прѣвѣще слово твоѣѡ
істиннн. *Молнма тѣнно [о с] помнннкъ: Помнн господи раб[об]ъ твоихъ,*

List 131^a

ѡ рабїнн твоѣн, ѡ вѣхъ ѡкрестъ предѣстѣннхъ ти, ѡже к твоѣ
вѣра єсть, іавн предѣвлѣннѣ предложеніе, ѡже твоѣ приношѣюцца
сїю жѣртву хвалѣ, ѡ собѣ ѡ вонхъ грѣсехъ ѡ ѡзвѣлѣнн
дѣшь нхъ, ѡ оупованнн спасенн ѡ здравн нхъ, живот[з/є] ѡ възкресенн нхъ,

5 ТВОБѢ ПРѢДАВЛЕМЪ МОЛНТВЫ НУЖЕ ВѢЧНАГО БОГА ЖИВАГО, ИСТИННАГО
КЪПНО ЖЕ Н ПАМЕТЪ ЧТЕМЪ. *Възглаго, Израдано, ѿ* преевѣтєн чїстєн
н прееблагословеннон владычнцы нѣшен богороднцы н принодѣдѣ мѣрїн *Молнтва*
тѣнно.

Въ прѣвѣхъ свѣтгыє слѣбныє н принодѣвѣ мѣрїю, і роднтелннцъ бога
н господа нашего ісуса хрїста, [нѡ / н ѡ] оубо н блаженныхъ апостолъ,
н мученикѡвъ тѡвѡхъ.

10 *петрѣ. і павла. андрѣа. іакоба. филиппа. бардоломеѣ матдѣѣ.*
імона. іоудѣ дладеѣ матдѣѣю домѣ мѣрка. лѡкѣ. ліна.
клнтѣ. клментїа. ѡн[с]тѣ. лаврѣнтїа. хризогона. ѡанна.
павла корнїліа. кнпрїана. козмы н дамнїана. іларїѡна.
мартїна. ѣронїма. імѣвробїа грнгорїа бенедїкта.

15 *антонїа никѡлы васїліа н вѣфхъ свѣтхъ тѡвѡхъ. н*ужє молнтвѣмн
н молѣнїемъ подѣн намъ. іако вѣако покровомъ тѡвѡмъ сзхранїмѣ.
пѡмоцн твоѣѡ ісуса хрїста радн господа нашего. Сїє оубо приношѣнїє рабѡты
нашеѣ н вѣѣмъ людемъ тѡвѡмъ. молнм[ъ] ти[сѣ] господн прїѣтно, прїмнн
прѡчїє днн

нашн вѣ смнрѣнїн преебывѣтн. Н ѡ хотѣацаго вѣчнаго ѡсѣжденїа.

20 *насъ нзбѣвн.* Н во нзбравнїхъ тѡвѡхъ побѣлн чрѣды сзчѣтѣтн, ісуса хрїста
радн господа нашего. Іѣже приношѣнїє тѣѣмъ боже вѣѣмъ молнчн[сѣ], покровѡ
твоѣмѣу благословѣнноу, ненаписѣнноє, рачнтѣл[ь]ное, благоѡвѣтное
прнѣтноє сотворїтн сподобїтн. Іако намъ тѣѣло н крѡвїн бытн
вззавѣлѣннаго твоѣго сына господа нашего ісуса хрїста. *Н прїѣлз ѣрѣн хлѣбъ*

25 *глаголетъ тѣнно, ѡтѣмлетъ покрѡвѣ.* *И*же преже ѣдѣнаго днѣ
по страти ѣгѡ, вземъ хлѣбъ на свѣтхъ свѡхъ рѡукахъ, вззвїж[ѣ] ѡчн свѡн
на небо. к твоѣѣ божї і ѡцѣу своѣмѣу. Н всеіллому твоѣѣ благодарн[тѣн/зи/ѡ].
ше, благословѣнѣ, преломѣнѣ. дѣлѣ свѣтхъ свѡнмъ оученикомъ і апостоломъ рѣклѣ.
вззглаго, Прїмнчтѣ н їднчтѣ, сѣ ѣстѣ тѣѣло моѣ, ѣже зѣ бы ломїмое въ

30 *ѡстѣвлѣнїє грѣхѡмъ. молнтва тѣнно.* Тѣкожде н чѣшѣ по вѣчѣрн
рїемъ⁷ на свѣтхъ н прѣчнтхъ рѣжкахъ свѡхъ, пѣкн твоѣѣ благодарнѣнше,
благословѣнѣ н дѣлѣ свѣтхъ свѡнмъ оученикѡмъ *вззглаго, Пнчтѣ ѡ нѣѣ вїн*
сѣ бѡ ѣстѣ в чѣшн крѡвѣ моѣ, нового завѣчѣа тѣннствѡ, н вѣчныє
вѣѣры,

⁷ Správně: прїемъ

иже за вы и за многи[и] иже занаемамъ въ ставленіе грѣхѡмъ. *И пакы*
покрываютьъ свѣта и глаголетъ тѣнно. Сѣмъ ѣмъжды аще творите.
 въ моѣ възпоминаніе творите: чѣмъже и поминаніюще господи [и мын / и мы]
 раби твои, но и людіе христа твоего господа же нашего и бога. и блаженнѣю
 ствартъ, но оубо иже ѿ ада възкресеніе, и еже на небеса славноѣ,
 възнесеніе възглаголетъ. *Твоа ѿ твонхъ приношаемъ единому божеству твоему*
ѿ твонхъ даровъ. жертвѣхъ чистѣхъ хлѣбъ свѣтын, животъ вѣчныхъ,
 и чашъ спасеніа прензобѣлно, ѡ иже многотво и ѡцѣчеще
 лицѣ, погубити, сподоби, и при ѿцѣ и мѣшъ іакоже сподобилъ дари
 ѿрокѣ твоего, праведнаго авела. *жертвѣхъ патриарха авела.*
 и іакоже ти приносѣ прѣвыи священникъ твои мелхиседекъ свѣтою
 жертвѣхъ. непорочно приношеніе мѡлнжема и мѡлнсадемъ
 всенѣмъ боже. *И целуютъ свѣтѣхъ трапѣзѣ, и глаголетъ тѣнно молитвѣ сѣю,*
Повелѣи господи сѣмъ оужити роукою свѣтаго аггела твоего в бѣшнего
 жертвовника лица твоего. іако аще кождо ѿ жертвѣхъ
 твоего часть свѣтою свѣтаго тѣла христа твоего и кровъ во [гп.и] имѣмъ,
 всѣкоѣмъ благословіе, и небесныѣ благодатѣ набытнма, ѿ господа нашего ісуса христа:
И преклоняютьъ главу, глаголетъ, тѣнно. Намъ оубо грѣшнымъ и недостойнымъ
 рабомъ твоимъ, иже въ мнѡжествѣ щедротъ твоихъ, и во многотв твоѣ
 оупобѣдѣ ча[сть] кѣпно даровати сподоби, твоихъ свѣтыхъ апостолѡвъ
 и мѡчениковъ,
 іѡанна славнаго пророка, предтечи, и крестителѣ. етедѣана.
 матѣдѣа, барнаву, и гнатіа, авександра. маркеліана, петра,
 и свѣтыхъ [м/мѡжъ/мѡжен]⁸, мѡченикъ, агдѣа, дѣклы, парисковѣю, лѣюно,
 агніе, клинкію, анастасію, арвары,⁹ іовльѡнѣ, екатеринѣ,
 ѣвгенію, ѣвпрѣксію, и вѣхъ свѣтыхъ твоихъ, с нимъже и нашъ часть
 не истрежити подѣлѣхъ, но съчетан причти свѣтыхъ с твоихъ,
 и ставленію грѣхѡмъ сподоби ісуса христа ради господа нашего. *И пакы въз-*
млетъ покровъ, и прѣмлетъ хлѣбъ, и знаменуетъ с нимъ, ѣмъжды, свѣтѣю,
чашъ, тѣнно глаголетъ. Етоже ради сѣмъ всѣмъ господи, приносѣ подѣлѣхъ
 добра, свѣто творѣши, аминь. *Знаменуй ерѣю. живѡ-*

⁸ м – pravdepodobne ide o číslóvku (40), ale môže to byť aj skratka.

⁹ Správne: варвары.

творншз. ѡмннь *Благоговлаѣшь ѡмннь. И прїемлетъ свѣтнѹ*
члшз; знамануетъ надъ блудомз, і глаголетъ тлїно. И подлѣшз
намз сего радн. ѡ с нимз. ѡ в немз бываемз, тобѣ богоу ѡ ѡцз всеинному,
кѹпно дѡхз свѣтому *всѡк[о] че[ръ].*

List 132^a

- Вззглмз [глгомз] велико. Вх вѣ вѣкн вѣкwmз. Вззглмшѣнїе беле-*
глаголн ѡ се: Ѡ ѡже божественнаго оучѣнїа наоучшомса,
ѡ ѡ спасителныхъ взпомнїемз наказѡшомса смнрѣнїи
глаголатн. ѡче нѡшь ѡже еси *людїе. Но* ѡзбѡвн насъ ѡ лоукаваго
5 *вззглмз* *Іѡко* твое ѣтъ царство, ѡ сїла ѡ слава ѡца ѡ сына і свѣтаго дѡха.
мірз вѣмз. *дїаконз.* главы нѡшн господевн преклонимз. *Іерѣн* молитву тлннн,
Ізбѡвн насъ молнмса господн, ѡ всѡкаго злѡ бывѡмаго, ѡ нарто-
ѡцаго, молнтвами свѣтыѣ богороднцы, ѡ пренодѣвнцы марїн, блажѣ-
нныхъ слѡбныхъ апостолwвз творнхъ ѡ вѣхъ свѣтыхъ, подаи челоувѣколюбче *мірз*
10 *вз* *срдцѡхъ* нѡшнхъ, *іако* в покрwв[з/ѣ/ѣ] млостн твоеѡ помагѡмын
ѡ нѡшнхъ ѡзбѡвншомса грѣхwвз, ѡ ѡ всѡкого матѣжа ѡвѣра-
тнмса безмолвны. ѡже радн господа нѡшего *їсѣа* хрїста сына твоего, с нимже
жнвѣшь ѡ царствѣшь боже нѡшь, *вз* *ѣднїотвѣ* дѡха свѣтаго:
вззглмз. *Во* вѣ вѣкн вѣкwmз. *молнтва.* *Вз*нмн господн *їсѣе* хрїсте
15 *боже* нѡшь, ѡ свѣтаго жнлнца твоего, ѡ ѡ престола слѡвы царствїа
твоего, ѡ прїндн *вз* *ѣже* ѡсвѣтитн насъ, ѡже гѡрѣ сз ѡтцемз
сѣдншз, ѡз деснѡмн невїднмо сын, ѡ сподобн державною тн
рнкою, подѡтн намз пречнстоѣ тѣло твое, ѡ четннѹ крѡвз, намз і вѣмз
лѡдемз творнмз *днѡкwнз.* бѡнмемз. *Іерѣн* *вззвнзлетъ* *хлѣбз*
20 *глаголетъ,* *свѣтлѡ,* свѣтымз. *людїе,* *ѣдннз* свѣтз, *ѣдннз* господь,
їсѣз хрїстоу, в соѣдннѣнїе ѡмннь: *вззглмз* *Іерѣн.* *Смнрѣ-*
нїе господа нѡшего *їсѣа* хрїста, всегда с нѡмн. *дїаконз,* *прнчлїно* *поѣтъ,*
нлн *кннлннцз,* *лгнець* божїи, *вземлѡн* грѣхн *мірн.*
молнтва *прежде* *прнчлїенїа:* *Сквѣрннѣ* дѡшн, ѡ не-
25 *чїстнѣ* оуотнѣ, ѡ рнкн мерзкнѣ, ѡ бѣрннн (*sic!*) *тѡзыкз,* *вѣсь*
ѣсьм грѣшенз, ѡ смнренз, ѡ непокаїненз, челоувѣколю-
бче спасе, ѡчлїнннмз прнстѡннцем же бѣдоушнмз.
твоеѡ сѡ молю, прнзывает ѡ грѣшннхъ на покаїнїе. господн

БОЖЕ, ѿсладѣн, ѿсладѣн, прѡсвѣтѣн ма грѣшнаго, пре-
грѣшѣнїи моѣ, вѡлныи же ѡ невѡлныи, ѣже слѡвомъ, ѣже
дѣломъ, ѣже в разумѣ, ѣже не в рѣзжмѣ, ѡ ѣже в по-
мыслѣ сздѣлахъ, вѣа ми прѡсвѣтѣн ѡко благи и челоуѣколюбець.
ѡ долготерпелнвъ ѡ многумлоуствнвъ, молнтвѣами свѣтѣи богородици

30

List 132^b

ѡ принодѣвнцы мѡриѣн, не ѡсужденно сподоби ма прїѡтн свѣтѣаго
ѡ причнстаго твоего дѡра. вѣ ѡсѣвлѣнїе грѣхѡмъ, ѡ в жнвѡтѣ
вѣчнныи. вѣ прѡсвѣщѣнїе лѡукѡвѣмъ монмъ сзгрѣшѣнїемъ, ѡ вѣ
свѣщѣнїе заповѣдѣн твѡнхъ, ѡко подобѣтѣтѣ ти всѡка слава чѣстѣ
ѡ поклонѣнїе, ѡцѡу ѡ сынъ ѡ свѣтѡму дѡхѡу нынѣ ѡ прино ѡ вѣ вѣ:
ѡ прѣломлѣтѣ ѣрѣн хлѣбъ, причѣщѣнїе глѡголетѣ тѡнѡ.

5

*Не ѡмъ владыко свѣтѣа ѡ вѣ грѣхъ бытн. но вѣ чнщѣнїе грѣхѡмъ,
ѡ в чнстѡтѣ дѡшн ѡ тѣла. Тѡкоже прїимлѣши чѡшѣ прич-
щѣнїа, глѡголетѣ тѡнѡ: Тѣло твое свѣтѡе господн, да бѣдетѣ
мнѣ в жнвѡтѣ, ѡ крѡвь твѡа чнстѣа ѡ вѣ ѡсѣвлѣнїе грѣ-
хѡмъ, нъ вѣ праведнн твѡн сѣдъ. сподоби ма стѣтн ѡдѣснѣу
твѣе, ѡ да бѣдетѣ ми ѡе благодарѣнїе, в радѡстѣ, ѡ вѣ нѣщѣ-
лѣнїе дѡшн моѣн: *нѣрѣн возглѡшметѣ, ѡ стѣра-*
хѡмъ божїиѡмъ н ѡ вѣроѡ причѡупнїтѣ. *дѡконъ.**

10

господь ѡ вѡмн. помѡлнмѣ. *нѣрѣн, вѣзглѡшлѣтѣ,*
спасн божѣ лѡдн свѡн, ѡ благоловн дѡстоѡнїю твоемѡу. *Тѡже*
ѡбѣрѡщлѣтѣ къ свѣтѡнѡу трапѣзѣ, глѡголетѣ молнтѣж ѡю
тѡнѡ: ѡе насъ мѡлнмѣа господн причѣщѣнїе, ѡцытнї-

15

тнѣа ѡ всѡкїе сквернн тѣла ѡ дѡха. ѡ небесннхъ благосѣтѡрн
бытн причѣтннцы господн нашего ѡсѣла хрїста сына твоего, ѡ ннмъ
жнвѣш ѡ царѣствѡнѣш божѣ ѡшн, в ѡедннѣнїю дѡха
свѣтѣаго, вѣ вѣ вѣкн векомъ. *вѣзглѡшлѣтѣ ѣрѣн.* господь ѡ вѡмн.
лѡдїе, ѡмннъ дѡлѡкѡнъ. ѡ мнрѡмъ ѡзынѣмъ. господѡу помѡ-
лнмѣа. ѡ ѣрѣн зѡлѡмѡннѡуѡ молнтѣѡу вѣлѣглѡнѡ.

20

Владыко господн божѣ всѣдръжнїтелю, ѡже неразделѣшѣа ѡ твѡнхъ
рабѡвъ, не презнрлѣш ѡже твѡѣ мѡлнмѣа, покѡн
дѡшн рабѡвъ твѡнхъ, всѣмъ хрїатїанѡмъ (*sic!*) правѡслѡвнмъ, в рѡ-

25

никуж сладоуць, вмиѣсто блгочестивымъ ѡставлѣннмъ
грѣхѣн, в рѣзумѣ н в нерѣзумѣ, нхъже въ предвѣрненн слѣ-
30 доути сподоуѣн, наиз же с радостію съверѣн, н въ ѡставле-
ніе грѣхѡвъ съелюдѣн, молнтвѣмн пречистые владычнцы
нашеи богородици, н принодѣвнцы мѣрїи. Свѣтлыхъ н небесныхъ сілз,
свѣтаго іѡанна пророка предтечи крестителя. Свѣтлыхъ н слѣвныхъ апостолѡвъ,

List 133^a

н всѣхъ свѣтлыхъ ѣже ѡ вѣка тобѣ благоугодившихъ. *Іако* ты ѣси
благословѣн ѡбѣщѣнн бл҃гочестивѣ, тобѣ славу възсылаемъ ѡцѡу
н сыноу і свѣтлоу дѣху. нынѣ н прино н въ вѣки вѣкомъ:
Благословенъ господь богъ ѣгоже пречистое ѣго тѣло н чѣстоу ю крѡвъ,
5 *причѣстѣ* сподоуѣхъмѣа, тѡн, да благословнтъ і съхраннтъ
всѣхъ насъ, н предъ ѡшедшихъ ѡ насъ оупокѡнтн, в лѡне ѡврал-
ма, іисаѣа, н іакова. нынѣ н прино, н въ вѣки вѣкомъ ѡминь.
мѡдїе, ѡмѡмъ. *Благословѣн* господа на всѣко вѣмѣ:
По скончанїи же ѡмѡмъ глаголетъ ѣрен:
10 *Благословѣніе* господне на насъ всѣгда н нынѣ.
н прино, н в вѣки вѣкомъ:
Н творнтъ ѡпоу-
стъ.

8. The Kievan Polemical-Apologetical Manuscript Miscellany Containing the Liturgy of St. Peter

The subject of our monograph is a polemical-apologetical manuscript miscellany, which is located in the National Library of Ukraine, Institute of Manuscripts, collection № 312, shelf-mark Соф 104 (105). Originally it belonged to the library of St. Sophia's Church (the Church of the Holy Wisdom). It was probably written in the late 16th century on the territory of the Kievan Metropolitanate. It is written on paper with dimensions 31 x 20 cm, has described 133 folios of written text (immediately followed by 4 blank folios), the title page is missing. The manuscript is written in semi-uncial Cyrillic script of uniform appearance. It is written in the Church Slavonic language of the Russian redaction with a recognizable influence of the Middle Bulgarian orthography.

The manuscript miscellany was compiled in response to the Reformation movement and its ideas, especially as regards the issue of transubstantiation of bread and wine into the Body and Blood of Jesus Christ as well as the question of the sacrificial nature of the Eucharistic liturgy. Besides, it deals with some other theological differences between Protestants and the teaching of the Catholic and Orthodox Churches, especially in the theology of liturgy.

The editor made a selection of tractates by the Church Fathers and Theologians, mostly those of Eastern tradition that support his opinion. He also added examples of prayers and two little-known liturgies (the Liturgy of St. James and the Liturgy of St. Peter). At the beginning he placed a comprehensive preface explaining the motives for the compilation of the manuscript and partly also the reason for choosing the particular tractates. Of particular interest here is the fact that the author refers to the testimony of other Churches, the most important one being the testimony of the Church of Rome. The preface is an interesting testimony about the relations between Christians of various denominations in the Kievan Metropolitanate, and it is an especially important source on the relationships between Latin and Byzantine Christianity in the Polish-Lithuanian commonwealth.

Having considered certain formulations in the preface and the content of the miscellany we can infer that the author was of the Byzantine rite. His vocabulary and theological attitudes show that he attended a school of the Latin rite, or a school of the Byzantine rite, which taught according to Western models and in the Latin language. Since there is no mention of the Union of Brest (1595-1596), we may suppose that the preface (and hence the whole miscellany) was written prior to the conclusion of the Union.

The last chapter of the miscellany contains the Liturgy of St. Peter. In the preface, neither the liturgy nor the reason for its publication is mentioned by the author. It is included in the miscellany probably as the demonstration of the faith and theology of the Latin Church, since it contains the Anaphora (Canon) of the Roman Mass, which is referred to in the preface. The question of the genesis and use of the Liturgy of St. Peter remains open to this day. It is undisputed that the liturgy was established on the territory where the Byzantine and Latin rite encountered, most probably in southern Italy. Based on the analysis of its text, structure, environment and manuscript tradition, we observe that the Liturgy of St. Peter belongs to the Byzantine tradition. Also unresolved remains the question of whether and how it was applied in the real life of Byzantine rite Christians. The Liturgy of St. Peter has been preserved in Greek, Georgian and Slavonic manuscripts. Of the four known Slavonic manuscripts, one is Glagolitic (Sinai 5/N), probably from the 11th century. The other three manuscripts are Cyrillic (Chil 332, Соф 104 (105) and Пор. 298). The Mount Sinai manuscript has a special origin, while the three Cyrillic manuscripts belong to the Athonite group of texts and arise from a common archetype, which has not been

preserved. Based on the textual and philological analysis of these three manuscripts made by A. S. Sluckij and F. V. Mareš, we can say that the Church Slavonic text of the Liturgy of St. Peter originated in the 14th or 15th century most probably in the environment of the Mount Athos.

The occurrence of archaisms in the texts originating in the Latin tradition should be attributed to the fact that the translator of the liturgy modified the texts of the Byzantine tradition according to the current state of the Byzantine liturgy (the 14th or 15th century), while the texts of the Latin tradition were available to him only through an earlier source. Based on the analysis of the structure of the Byzantine and Latin parts of the Liturgy of St. Peter, we observe that several changes and adaptations to the Byzantine structure were made in the Latin part (particularly important is the transposition of the epiclesis), while the Byzantine structure exhibits only slight modifications. From this fact we can conclude that the Roman anaphora was inserted into the Byzantine base (and not vice versa). The text of the liturgy in the manuscript Coφ 104 (105) was not used in liturgical practice, which is a distinctive feature of this manuscript. The text is incomplete; it contains only the parts differing from the Liturgy of St. John Chrysostom and in several places it simply refers to the texts which are well known in the Byzantine liturgical practice.

In conclusion, our work also deals with the question of the possible Cyrillo-Methodian origins of the Slavonic translation of the Liturgy of St. Peter. The three Cyrillic manuscripts that have been preserved originated much later, as has been already mentioned. The Glagolitic text in the manuscript Sinai 5/N refers to an Italo-Greek archetype written in Greek, which contradicts the theory of a possible Cyrillo-Methodian origin. The passage from the 11th Chapter of the *Vita Methodii*, often cited as an argument for the use of the Liturgy of St. Peter by Sts. Cyril and Methodius, is most probably referring to the celebration of the feast of St. Peter. Even if we adopt the hypothesis that this passage specifies the form of the liturgy, it would only indicate that the Liturgy of St. Peter was very rarely used in Great Moravia.

Our monograph offers a transcription of the original text of the manuscript miscellany Coφ 104 (105) fol. 1^a-5^a (Preface and table of contents) and fol. 129^b-133^a (the Liturgy of St. Peter). The abbreviations of the original text have been resolved in our transcription.

9. Bibliografia

Použité rukopisy:

- Národná knižnica Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve, Inštitút rukopisov, собрание библиотеки Киево-Софийского собора (Фонд: № 312), sign. Соф 6 (610).
- Národná knižnica Ukrajiny V. I. Vernadského v Kyjeve, Inštitút rukopisov, собрание библиотеки Киево-Софийского собора (Фонд: № 312), sign. Соф 104 (105).

Publikácie:

- Hans-Georg BECK: Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959.
- Walerian BUGEL: Ekleziologie Užhorodské unie a jejích dědiců na pozadí doby. Olomouc: Univerzita Palackého, 2003.
- V. BUCHTA: Súmрак legendy o liturgii sv. Petra ako liturgii cyrilometodskej. In: Pravoslávny kalendár na rok 1976, s. 106-116.
- Humphrey William CODRINGTON: The Liturgy of Saint Peter. Münster: Aschendorff, 1936.
- František DVORNÍK: Byzantské misie u Slovanů. Praha: Vyšehrad, 1970.
- Cesare GIRAUDE: Epiclesi eucaristica, la controversia. In: Dizionario enciclopedico dell'Oriente cristiano. Red. Edward G. Farrugia. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2000, s. 271-275.
- Míchal GLEVAŇÁK: Cirkevnoslovanské verzie Božskej liturgie sv. Jakuba, brata Pánovho, prvého jeruzalemského biskupa. In: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Glevanak1> (14.11.2013)
- FRANCISCUS GRIVEC – FRANCISCUS TOMŠIČ: Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes. (Radovi Staroslavenskog instituta. Knjiga 4.) Zagreb: Staroslavenski institut, 1960.
- Borys A. GUDZIAK: Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998.
- Hans JORISSEN: Meßopfer. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 7. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 178-184.
- Sebastian KEMPGEN: 'Kliment Std' – a free font for Slavic Medievalists. In: Scripta & e-Scripta, č. 3-4, 2006, s. 9-23.
- Míchal LACKO: Užhorodská únia karpatských Rusínov s katolíckou cirkvou. Košice: Dobrá kniha, 2012. [Originál: Michael LACKO: Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpatiorum cum Ecclesia catholica. (Orientalia Christiana Analecta 143.) Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1955.]
- Josef LAURENČÍK: K otázce slovanské Liturgie sv. Petra. In: Studia Palaeoslovenica. Sborník k uctění 70. narozenin prof. Dr. J. Kurze. Praha: Academia, 1971, s. 201-214.
- František Václav MAREŠ: Das Verhältnis des Slavischen Textes der Petrusliturgie zum griechischen Original im Lichte der Rubriken. In: Cyrillomethodianum V. Thessalonique: Association hellénique d'études slaves, 1981, s. 120-129. (= František Václav MAREŠ: Poměr slovanských textů liturgie sv. Petra k řeckému originálu v světle rubrik. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 188-196.)
- František Václav MAREŠ: Rukopisné dochování slovanské liturgie sv. Petra. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 161-165.

- František Václav MAREŠ: Slovanská liturgie sv. Petra. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha: Torst, 2000, s. 166-187.
- Šimon MARINČÁK: Problematika byzantskej hudby na Slovensku od konca Veľkomoravskej ríše po kolonizáciu na valašskom práve (10.-14. storočie). In: Slavica Slovaca, roč. 45, 2010, č. 1, s. 3-19.
- Šimon MARINČÁK: Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia? In: Slavica Slovaca, roč. 40, 2005, č. 1, s. 34-62.
- Adriana MITESCU: Moghila, Pietro. In: Dizionario enciclopedico dell’Oriente cristiano. Red. Edward G. Farrugia. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2000, s. 496-497.
- Otto Hermann PESCH: Luther, Martin. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 6. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 1129-1140.
- Petrus - Cathedra Petri - „Petri Stuhlfeier“ In: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienP/Petrus_Fest_Cathedra_Petri.htm (25.04.2012)
- Bojan RADOVANOVIĆ: Archív a bibliotéka monastiera Chilandara na Svätej hore Athos. In: Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu. Monografia príspevkov z medzinárodného vedeckého sympózia Nitra, 2. júl 2007. Red. Jozef Michalov – Peter Ivanič – Martin Hetényi – Zvonko Taneski. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2007, s. 131-148.
- Jos SCHAEKEN: Vorläufige Bemerkungen zum neuentdeckten glagolitischen Missale Sinaiticum. In: Die Welt der Slaven, roč. 34, 1989, č. 1, s. 32-40.
- M. B. SCHEPERS: Lutheranism. In: New Catholic Encyclopedia. Volume VIII. Jud to Lyt. New York: McGraw-Hill Book, 1967, s. 1093-1098.
- Ludwig SCHICK: Meßstipendium. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Band 7. Red. Walter Kasper, Konrad Baumgartner a i. Tretie, prepracované vydanie. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 185-186.
- Andrej S. SLUCKIJ: New Evidence of the Slavonic Liturgy of St. Peter. In: Byzantinoslavica, roč. 56, 1995, č. 3, s. 601-604.
- Ernst Christoph SUTTNER: Die Anfänge der Brester Union. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 339-370.
- Ernst Christoph SUTTNER: Die Christenheit aus Ost und West auf der Suche nach dem sichtbaren Ausdruck für ihre Einheit. Würzburg: Augustinus-Verlag, 1999.
- Ernst Christoph SUTTNER: Einheit der Kirche in Vielfalt gemäß dem Florentiner Konzil, gemäß den Vätern der Kirchenunionen von Brest und von Siebenbürgen und gemäß der Kirchenlehre des 2. Vatikanischen Konzils. – Unione della Chiesa nella molteplicità secondo il Concilio di Firenze, secondo i padri delle unioni delle Chiese di Brest a della Transilvania e secondo la dottrina religiosa del Concilio Vaticano II. In: L’eredità di Cirillo e Metodio. Omaggio a Vittorio Peri. Red. Cesare Alzati – Marco Grusovin – Sergio Tavano. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, 2009, s. 215-248.
- Ernst Christoph SUTTNER: Metropolit Petr Mogila und die 1644 verfasste „Sententia cuiusdam nobilis Poloni graece religionis“ über die Einigung der Kirchen. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 394-405. (= In: Ostkirchliche Studien, roč. 50, 2001, s. 106-116.)

- Ernst Christoph SUTTNER: Petr Mogila als Wegbereiter der Moderne. In: Kirche in einer zueinander rückenden Welt. Neuere Aufsätze zu Theologie, Geschichte und Spiritualität des christlichen Ostens. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2003, s. 406-413. (= In: Münchener Theologische Zeitschrift, roč. 45, 1994, s. 327-331.)
- Andrej ŠKOVIERA: Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave. In: Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu. Monografia príspevkov z medzinárodného vedeckého sympózia Nitra, 2. júl 2007. Red. Jozef Michalov – Peter Ivanič – Martin Hetényi – Zvonko Taneski. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2007, s. 104-130.
- Andrej ŠKOVIERA: Svätí slovanskí sedmopočetníci. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2010.
- Andrej ŠKOVIERA: Niekoľko poznámok k rukopisu Sof 104 (105) s liturgiou sv. Petra. In: Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2013, s. 383-390. (V tlačí.)
- Robert F. TAFT: Proskomide. In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Volume 3. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 1738.
- Robert F. TAFT: The Evolution of the Byzantine “Divine Liturgy”. In: Orientalia Christiana Periodica, roč. 43, 1977, s. 8-30.
- Ioannis C. TARNANIDIS: The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki: St. Catherine’s Monastery – Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.
- The Greek and the Latin Traditions regarding the Procession of the Holy Spirit. In: Information Service of the Secretariat for Promoting Christian Unity, nr. 89, 1995, č. II-III, s. 88-92. Slovenský preklad (Grécka a latinská tradícia týkajúca sa vychádzania Svätého Ducha) je dostupný na <http://www.grkat.nfo.sk/Texty/ekporeusis.pdf> (28.06.2013).
- Vojtěch TKADLČÍK: Slovanská liturgie sv. Petra. In: Duchovní pastýř, roč. 26, 1977, s. 13-14, 22-26.
- Oleh TURIJ: Die Union von Brest 1595/96. Entstehung und historische Hintergründe. In: Internationales Forschungsgespräch der Stiftung Pro Oriente zur Brester Union. Erstes Treffen: 18.-24. Juli 2002. Red. Johann Marte. Würzburg: Augustinus-Verlag, 2004, s. 39-70.
- Josef VAŠICA: Řecká liturgie sv. Petra a její slovanský překlad. In: Byzantinoslavica, roč. 8, 1939-1946, s. 1-54.
- Štefan VRAGAŠ: Život Konštantína-Cyrila a Život Metoda. 2. vydanie. Martin: Matica slovenská, 1991.
- Wilhelm de VRIES: Orthodoxie und Katholizismus. Gegensatz oder Ergänzung? Freiburg im Breisgau: Herder, 1965.
- Wilhelm de VRIES: Rom und die Patriarchate des Ostens. Freiburg im Breisgau: Karl Alber, 1963.
- Athanasius G. WELYKYJ: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600). (Analecta OSBM, Series II., Sectio III.) Romae: PP. Basiliani, 1970.
- Т. И. АФАНАСЬЕВА: О неизвестном греческом списке литургии апостола Петра из собрания Российской национальной библиотеки. In: Древняя Русь, roč. 12, 2011, č. 1 (43), s. 36-38.
- Йоан МАЙЕНДОРФ: Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. София: Гал-ико, 1996. (=John MEYENDORFF: Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes. New York: Fordham University Press, 1974.)
- Василь Васильович Німчук: Київські глаголичні листки. Найдавніша пам’ятка слов’янської писемності. Київ: Наукова думка, 1983.

- Стефано ПАРЕНТИ: Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра. In: *Palaeobulgarica – Старобългаристика*, гоџ. 18, 1994, џ. 4, s. 3-14.
- Н. И. ПЕТРОВЪ: Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся в городѣ Киевѣ. Выпускъ III. Библиотека Киево-Софійскаго собора. Киевъ: (bez vџoĉenia).
- Архиепископ СЕРГИЙ (Спасский): Полный месяцеслов Востока. Том 2. Святой Восток. Часть 1. Москва: Православный паломник – Церковно-научный центр Православная энциклопедия, 1997 (faksimile z vydania Владимир: Типо-Литография В. А. Паркова, 1901).
- Архиепископ СЕРГИЙ (Спасский): Полный месяцеслов Востока. Том 3. Святой Восток. Часть 2 и 3. Москва: Православный паломник – Церковно-научный центр Православная энциклопедия, 1997 (faksimile z vydania Владимир: Типо-Литография В. А. Паркова, 1901).
- Прибислав Симиѣ: Литургија св. Петра у хиландарском рукопису 332 из XVII века. In: *Богословье*, гоџ. 33 (47), 1989, џ. 1-2, s. 125-136.
- Полихроний Агапиевич Сырку: Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Томъ I, выпускъ II. Литургическіе труды патріарха Евдимиѣ Терновскаго. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1890.
- Йоанис Тарнанидис: Литургията на свети Петър по синайския ръкопис № 5 N. In: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Medieval Christian Europe: East and West*. София: ИК Гутенберг, 2002, s. 213-219.
- Искра Христова: Кога са преведени литургиите на св. Яков и на св. Петър? In: *Медиєвистични ракурси*. София: Общество за изучаване на славянската старина, 1993, s. 33-42.
- Д. ЧИЖЕВСКИЙ: К вопросу о литургии св. Петра. In: *Slovo. Ćasopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, 2, 1953, s. 37-41.

SLAVISTICKÝ ÚSTAV JÁNA STANISLAVA SAV BRATISLAVA
SLOVENSKÝ KOMITÉT SLAVISTOV

Vychádza s finančnou podporou Ministerstva kultúry Slovenskej republiky.

SLAVICA SLOVACA, ročník 48 (2013), č. 3 (supplementum).

Vychádza trikrát ročne, 1. číslo v júni, 2. číslo a 3. číslo (supplementum) v decembri.

Tlač: VEDA, vydavateľstvo SAV, Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava.

Tel.: 02/20920203, fax: 02/20920219.

Distribúcia / Distributed by:

Slovart G. T. G., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava

ISSN 0037-6787